

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

ויש להוסיף בזה דבכמה דברים שכתב, אפילו במקום שהאריך לדון בדברי הקדמונים, סוף כל דבר כל הענין תלוי בשקול הדעת דדבר זה או אחר מביא לידי הרהור או הוי בכלל פריצות, כי לא מצינו שדנו הקדמונים בפרטים אלו ע"פ רוב, אם מחמת שלא היה מצוי אצלם (וכן נקט ליה בס' מ"ה אות ו') אם מצד שלא חשו להם. ועל דרך זה מש"כ (ס' ה' אות ה') בענין שמלות ארוכות ביותר וחצאית שהרוכסן ארוך ונראה מלפניה, וכיסים מאחורי החצאית, וכן חצאית עם שסע (שם אות ח'), ומש"כ בס' מ"ט אות י"ז בענין "דעניים", ומש"כ בענין נשים המסתכלות בבחורים הלבושים בגדי משי, והרואות משוררים (ס' י"ב אות ד'), וכן מה שהאריך בענין פריצות זמנינו בס' י"ב אות ז', וכן מש"כ (ס' כ"ט אות ב') בענין שערות התולדות ארוכות ופרועות שאנו מרגישים בזה חסרון עדינות וכו'. וכיו"ב כל מה שהאריך בס' ע"ד אות י"ב בענין נהיגת מכונית ע"י בנות ונשים.

וכבר בעצמו כתב בס' ל"ט אות א' (בענין מעיל בית של שבת ותולדת בבגד וכדומה) וז"ל שם והגם שלא תמיד אפשר להוכיח ממאמר חז"ל או מלשון הפוסקים שאין זה בסדר, מ"מ הדעת הישרה של מי שהצניעות ועדינות קרובין אל לבה מסכמת מעצמה שכן הוא וכו'. ולכ' כל זה נגד דבריו הנ"ל בהקדמתו.

והנה אם שבלי ספק צדק בכמה דברים שכתב בענינים אלו, מכ"מ הניח מקום להסתפק בדבריו, דבאמת דברים אלו תלויים בזמן ומקום ומצב, והמחבר ביקש לעשות הלכות קבועות ורצה לקבוע דברים ברורים השייכים לכל אדם ומסופקני אם עלה בידו, ובפרט ע"פ האמור לעיל, והמחבר בעצמו הרגיש בנקודה זו בס' ס"ז אות ד' (ואף דמטרתו שם היה להחמיר במקום שנהגו בו היתר בזמן חז"ל, לכ' הוא הדין והוא הטעם גם לאידך גיסא). ויע"ע בשו"ת אג"מ ח"א מאהע"ז ס' ס"ט בסו"ד דליכא דת יהודית במה שדרך כל הנשים שבעיר, ואף אם נעשה הדרך משום פריצות, וליכא כה"ג אלא מדרך חסידות לצניעות יתירא.

ובס' מ' אות י' (בענין בגדים צרים) הביא מהגרמ"ג ליישב מה שלא נזכר ענין בגדים הדוקים בש"ע וז"ל דאין השו"ע צריך לפרט בכל פרטי אופנים של לבוש שאינו צנוע, ורוח הוא באנוש להשכיל ולהבין את אשר לרחק עכ"ל. ולכ' זהו כלל גדול בענינים אלו, וממילא דלא שייך כ"כ לקבוע בו חוקים קבועים במה שלא מצינו בדברי חז"ל. וכע"ז משמע בלשון ס' החינוך מצוה קפ"ח (שהביא שם ד"ה ובאמת) וז"ל ואין באפשר להגיד פרטי הענינים שידע האדם לעשות לקרב אליו דעת האשה שהיא קלה, ולכן הזכירו חז"ל קצת ובשאר יזהר כל אחד ואחד לשמור עצמו לפי מה שימצא את גופו כי השי"ת יראה ללבב. ומ"מ לפי הדומה מכל מה שהזהירו ז"ל אין אדם רשאי לזוז ממוסרם הטוב וכו', ע"ש. הרי דמה שאמרו חז"ל שוה לכל נפש, וחופ' מזה תלוי בכל אחד, מה שמכיר בעצמו כפי מצבו, וה' יראה ללבב במי שעושה לשם שמים.

ובכלל ראיתי בספרו בכמה מקומות שהאריך במראי מקומות מדברי חז"ל ופוסקים בגנות הפריצות וסיכס דממילא שדבר זה שקאי ביה, אשר לדעתו חשיב פריצות או גורם הרהור, הוה בכלל כל זה (ולדוגמא בס' מ' אות א' סעיף א'), ובס' ו' אות ג' כתב דגדרים בענינים אלו נקבעים ע"פ הרגשי גדולי הדור, שמרגישים באופן אחר לגמרי מהרגשת אדם הבינוני כו' ולכן בענין זה במיוחד דברי גדולי דורנו הם לנו לעינים וכו' (ובדבריו שם אות ב' משמע דכוונתו לענין רוח

עם היציאה לעולם של ס' לבושה של תורה תפס מיד מקום חשוב במקצוע של הלכות צניעות והמסתעף ממנה, הן מחמת מחברה אשר כבר יצא שמו בעולם כגאון ושקדן ויר"ש ועוסק בענינים אלו מאז, והן מחמת הספר עצמו שתופס כמעט אלה דפים ומביא כמה אלפי מראי מקומות בדברי חז"ל וראשונים ואחרונים. אך נדמה לי שאם הסומכים עליו רבים הרי המעיינים בו מעטים, דבכלל העוסקים בסוגיות אלו בעיון המה מעטים, והמוכנים לעיין בחומר כה גדול של דיונים ומראי מקומות בענינים אלו המה מיעוטא דמיעוטא וכמעט שאינם נמצאים, וזה גרם לו שהרבה סומכין עליו כעל ספר חתום, ואין בודקין אחריו כדרכה של תורה. אז אמרתי דמקום הניחו למי שישם עיונו בו, יהיה מי שיהיה, ונתתי ידי למלאכה, ולהלן מה שעלתה בידי לסדר בענין זה.

עם זאת, אף אני לא עשיתי דבר שלם. ודרכי בכתיבת הערות והשגות אלו היה שעברתי על כל הספר לבושה של תורה מרישא ועד גמירא במהירות, וציינתי המקומות שהיו נראים במושכל ראשון כקשיים בסברא או נסתרים מדברי רבותינו, ואח"כ חזרתי על אלו הציונים בעיון במקורות. אבל מה שלא היה נראה קשה אצלי במושכל ראשון לא עיינתי בו ולא בדקתי במקורותיו. גם בסידור ההשגות קצרתי, ותפסתי בעיקר בדברים שהיה בהם נ"מ למעשה בהלכות צניעות וכדומה, והשמטתי ע"פ רוב ההשגות שלא היה בהם אלא נ"מ בביאור המקורות, או במקצועות אחרות כמו הלכות שבת וכדומה. ומינייה שאף אני הנחתי עוד מקום עיון לזולתי, ישמע חכם ויוסף לקח.

מטרת ס' לבושה של תורה

בהקדמה לספרו בנקודה השנית פירש מטרת ספרו ובתוך דבריו כתב דיש צורך גדול ללמד העם דעת, שידעו שכל הלכות הללו יסודתם בהררי קודש בש"ס ושו"ע ונושאי כליו, ולא יחשבו, וכפי שרבים חושבים, שכל רב ומורה הוראה מחדש ופוסק בענינים אלו כפי מה שעולה בדעתו בלי מקור ובסיס בש"ס ופוסקים עכ"ל.

ואי לזאת יש להעיר בזה שיש כמה דברים שכתב בספרו סברות בלא מקור, וממה שרשמתי, בס' ל"ט אות א' סעיף ד' בענין לבישת מעיל בית של שבת ברחוב, ובס' מ' אות א' שמחלק בין האברים גבי אם בולטים דרך בגדיה, ושם אות ד' סעיף ג' ארבעה סוגי בגדים לגבי לבישת בגדים צרים, ושם אות ו' (החל מד"ה אולם) כתב דאף בגדים צרים שאינם מעוררים הרהור (מחמת שנכריות לובשות אותם) מכ"מ פריצות חמורה היא ללבושם שאנו בגדר שוטה שאינו מרגיש עכ"ל, ובס' מ"ד אות ב' (ד"ה ובעצם) בענין פיסוק רגלים בלא הרחקת הרגלים, ובס' מ"ו אות ח' סעיפים ג' ו' כי כל מיני סברות וחילוקים בענין שסע בחצאית, ובס' מ"ח אות ו' כתב דאף להמבואר ברא"ה וריטב"א להתיר גילוי מקום מכוסה לפעמים היינו דוקא כגון עוברת בנהר אבל מה שנתגלה בשעת עליה במדרגות ולאוטובוס או ריצה ודאי אינו נחשב כמכוסה כלל, ובס' נ"ג אות ז' לאסור לבעל להסתכל במקום מגולה ברגלי אשתו נדה, וכן בס' ע"ח אות ה' כתב דאין להתיר הליכה לספר וכדומה מה שהוא לעדיפותא בעלמא (וכן מש"כ שם ד"ה והגם לאסור נגיעה שלא בדרך חיבה כה"ג), וכמו"כ מש"כ בס' ע"ט אותיות ב' ד' סברות וחילוקים בגדר שחוק וקלות ראש.

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

מעתה כל שפוגע בדברים אלו הוא יותר עלול לחשוב בו מחשבות, לאחר ששמע וכנס ללבו דיש בזה ענין פריצות או קירוב הדעת, ובפרט אם עי"ז נעשה בלתי רגיל הרי נחלש עי"ז היתר וסברא הנ"ל לאלו שנוהגין כמנהגם. ויש לציין בזה מה שהביא בלבש"ת (סי' ע' אות י') מהר"ח מוואלאזין וז"ל הסתכלות עריות ושיחתן אמר זה הכלל כל מה שיגדור עצמו יותר ויפרוש מראיה, אח"כ אם יראה ויביט יבער בו היצר כאש וכו'. וכע"ז מה שהביא בס' ע"ב אות ד' מסי' שאילת יעבי"ץ (סי' ק"ו) דע"ה הרגיל בהסתכלות בנשים אינו בא לידי הרהור עי"ז כמו ת"ח שאינו רגיל בזה. והמחבר בעצמו הרגיש בזה בנוגע להרעלים שהביא בס' נ"ט אות ט'.

והנה כבר ידועים דברי הריטב"א סוף קדושין (מובאים בפתי"ש אהע"ז סי' כ"א ס"ק ג' ובבית מאיר שם, וכן בס' זה סי' ע"ד אות ד') וז"ל הכל לפי דעת יראת שמים, וכן הלכתא דהכל כפי מה שאדם מכיר בעצמו אם ראוי לו לעשות הרחקה ליצרו עושה כו' ואם מכיר בעצמו שיצרו נכנע וכפוף לו ואין מעלה טינא כלל מותר לו להסתכל ולדבר עם הערוה ולשאול בשלום אשת איש והיינו ההיא דר' יוחנן וכו'. ואם שהסיק בסו"ד אלא שאין ראוי להקל בזה אלא לחסיד גדול שמכיר ביצרו ולא כל ת"ח בוטחין ביצריהן וכו', הא כל זה אמור כלפי כל אחד ואחד לעצמו, אם בא מכח בטחון שהוא יוצא מן הכלל שקבעו חז"ל, אבל בכלליות, היכא דנשתנה המנהג, צריך שיקול הדעת טובא באם ההפסד יותר על הרווח או לא וכנ"ל ובפרט בחומרא שלא נתברר בדברי חז"ל (ועוד אכתוב ע"ז לקמן).

ויע' בפ"כ דמסילת ישרים בענין משקל החסידות, שהבא להתחסד חסידות אמיתי צריך שישקול כל מעשיו לפי התולדות שנמשכות מהם ולפי התנאים המתלולים להם לפי העת לפי החברה לפי הנושא ולפי שמקום וכו', ע"ש, ועל דרך זה יש לדון אף בזה כנ"ל.

בנקודה הששית שם דן המחבר בענין נחיצות כתיבת ספר על דברים כאלו (מחמת חשש שיפול ביד לצים). ולענ"ד יש אכן מקום לדון בזה, ולא מצד ספר זה עצמו אלא מחמת היותו חלק נוסף על ריבוי ספרים ואסיפות וקול קוראים ותקנות וכדומה וכדומה, המתחדשים מידי חודש בחדשו ושבת בשבתו.

דנה כמה פעמים העצם עיון ומחשבה בדברים כאלו, אפילו לש"ש ולצורך תיקון, יכול לעורר מחשבות אשר לא היה אדם חושב זולתו. וכעין זה הזהירונו רבותינו, יע' בח"ג מכתבי ח"ח דוגמא מדרכי אבי סי' ע"ז שאמר לבנו להתרחק מן ההרהורים ומן כל דבר המביא לזה, וסיים אמנם איני חפץ להאריך בזה כי ריבוי דברים בזה ג"כ מזיק עכ"ל, וכן בס' ארחות רבינו ח"ה חלק חינוך ורבות סי' ס"ז כתב מו"ר אמר לי כו' שהבחורים לא יסתכלו ולא יקראו כלל בענינים אלה של קדושה, ולא יאמרו העשרה פרקים (מר"נ מברסלב) כי כל זה אצל בחורים רק יגרה ח"ו, בחורים לא יעסקו בענינים אלו כלל עכ"ל. והכלל העולה הוא דבעניני הרהור לא מהני אלא היסד הדעת ועסק בתורה, וכן דברי הגאון בעל קה"י זצ"ל בקריינא דאגרתא סי' ט"ו, ע"ש, וכיו"ב במו"מ להגרא"מ ש"ך זצ"ל ח"ו סי' תקפ"א (ועי' רמב"ם הל' אסו"ב פכ"ב הכ"א ובטושי"ע רי"ס כ"ה מאהע"ז). ולאור הנ"ל יתכן דעם שמצינו

הקודש), וע' דבריו בס' ס"ז אות ה' בענין גדר שגדרו בדורנו בענין צביעת הפנים, ולכ' לא קיים בזה מטרת ספרו הנ"ל.

בכמה מקומות בספרו תמך יתדותיו בקול קורא שחתמו עליו גדולי הדור של ימינו או של דורות הקודמין, וכמו בס' א' אות א', סי' כ"ד אות י"ט, סי' כ"ח אות י"ז, סי' ל"ד אות ט"ז, סי' מ' אות ה', סי' מ"ו אות ח', וסי' ע"ט אות מ"ב. אך צל"ע טובא אם אכן ניתן לקבוע דבר הלכה ע"פ קול קורא.

דכבר ידוע דרכי כרוזים אלו דע"פ רוב הנוסח נכתב ע"י עסקנים, לפעמים ע"פ עצמם ולפעמים עם התייעצות אחדים מן החותמים, ואילו חותמים האחרים אין דרכם לדקדק בפרטי הדברים וכל חתימתם אינו אלא הסכמה כללית בעיקר הענין דהוא ענין נחוץ וראוי לחיזוק (וגם לפעמים הנוסח נשתנה לאחר גביית החתימות, וגם לפעמים מדפיסין שמות אלו שלא חתמו, וכמו שקרה לאחד מן הקו"ק שבס' זה, וכמו שהביא עדות בס' ל"ו אות ה') וכל זה ידוע ומפורסם ומעשים שבכל יום (וכבר בעצמו העיר בס' ל"ד אות ז' על הגאון בעל שבט הלוי שליט"א שחתם על קול קורא שנמצא בו הלכה נגד דעתו בשו"ת שלו).

ואף בלא זה קשה לקבוע דעת כל גדולי ישראל ומורי הוראה בענין, אם לא שכולם כאחד חתמו על הקו"ק וזה לא מצוי, ובפרט בעניני צניעות דבמנהגא תלויא ולא היו כל המדינות והקהילות שוות מעולם, ומצוי מאד שרבנים ופוסקים מורים כפי מנהג קהלתם דמאז ומקדם וקשה לקבוע הלכה עי"ז לבני קהלות אחרות.

חומרות והתעוררות בעניני צניעות

בנקודה החמישית שם האריך המחבר לבאר דאינו כדאי לאסור דברים שאינם אלא חומרות ואינם מעיקר הדין, ורק יש לזרז הנשים לקיים חומרות אלו בתורת חומרא עכ"ד. ומסופקני אם קיים דבריו בכמה ענינים אף כפי שיטתו (ולדוגמא בענין כיסוי ראש וקלתה בתוך הבית, וכן שערות בתולות, וכן מש"כ סי' מ"ו אות ח' (סעיף ד') לאסור שסע סגור בחצאית גזירה הא אטו הא, וכן כמה דברים שכתב בס' ע"ט בענין ערבי שירה).

ולענ"ד דמה שאינו מעיקר הדין צריך להתיישב טובא באם כדאי להנהיג לציבור אף בתורת חומרא. דהרי ידוע בדברים כאלו דתלולים בהרגל של בני"א, וכמבואר בדברי רבותינו בכמה מקומות, וכמו שהביא בלבש"ת (סי' ל"ו אות ח') מהלקט יושר (סי' שע"ו) בשם תה"ד לגבי הליכה אחרי אשה, ובס' ע"ב אות ב' מהלבוש (סוף או"ח) בענין ברכות ש"ב במקום תערובות, ובס' כ"א אות י"ד מהערוה"ש (סי' ע"ה סעיף ז') בענין ק"ש כנגד שער מגולה, ובס' ע"ג אות י"ב ממחר"ם שיק (אהע"ז סי' נ"ג) בענין שאילת שלום, וכן ע' בשו"ת שלמת חיים (מהדורת תשנ"ה) סי' תרמ"ב וז"ל בכתובות י"ז ע"ב ברש"י הנשים נותנות שמן בראש התלמידים ושפות עכ"ל וצ"ע בקריבה לעריות. תשובה כיון שמנהג כן אין כאן משום קריבה עכ"ל, ועוד כיו"ב, ועי' על דרך זה בס' ע"ד אות ד'. ומעתה יש להסתפק בדבר שהיה דש ביה רבים ואין אדם חושב בו מחשבות הרהור כנ"ל, ועתה קמו אנשים יר"ש והכריזו שדבר זה יש בו מענין קירוב ערוה, הרי

ועוד בענין הנהגות חומרות יע' בס' מכתב מאליהו ח"ג עמ' 294, ובסי' הליכות שלמה הל' תפילה פ"ד ס"ק 95.

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

בי"ד ושייך רק בדיני בין אדם לחבירו, ולא משמע שם דתלוי במה שהאדם מרגיש בנפשו. ויע"ע בפ"י רמב"ן פ' ואתחנן (ו', י"ח) דמשמע דענין לפניו משה"ד (שדרשו חז"ל ממש"כ ועשית הטוב והישר) קאי בענינם בין אדם לחבירו דוקא, ע"ש, וכן בפ"י הרמב"ן ר"פ קדושים (י"ט, ב') מש"כ כי אחרי אזהרת כל פרטי הדינין בכלל משא ומתן.²

קביעת גדר צניעות ופריצות

בסי' ב' אות א' הביא פירושים שונים בפרטי קרא דישעיה (ג', ט"ז) יען כי גבהו בנות ציון וגו', וסיכם והנה כל הנזכר בפסוק זה הוי מתועב בעצם כו' דכל הדברים הנ"ל דברי איסור ופריצות ופגיעה בחומת הדת הן עכ"ל. והנה דעה זו דכל פרט ופרט המוזכר בקרא זה מבואר דאסור בפני עצמו נקיט ליה גם במק"א בספרו, בסי' כ"ט אות ב' (גבי שערות פרוצות לבתולות) בסי' מ' אות א' (גבי המראת עצמה גבוה) וסי' נ"ג אות ה' (גבי מנעלים מצויירים, ועוד אכתוב ע"ז) וכן בסי' ס"ד אות א' (גבי לבישת בשמים).

ולעני"ד נראה דכל כזה וכיו"ב לא שייך לומר הלכות פסוקות, דבאמת תלוי בכל מצב ובאופן עשייתו, והתם היו עושות באופן פריצות, כמו שפי' רש"י שם גבי וברגליהם תעכסנה כשהיו עוברות בשוק אצל בחורי ישראל דורסתו ברגלו ורמזתו צד חיבת נואפות וכו' (ע' שבת ס"ב ע"ב), והתם שעשו כל דברים אלו בכונה ובאופן שיסתכלו בהם בחורי ישראל גינה אותן הכתוב.

ותדע, דהרי בין הדברים בקרא דהתם הוא משקרות עינים ובפ"י רש"י שם כתב ד"א צובעות עיניהם בסיקרא ובכחול עכ"ל, ונמצא לכ' דכל כחלת עינים הוא ענין פריצות ודבר אסור, וז"ל כמבואר בכ"מ בדברי חז"ל, ע' שבת ע"ח ע"ב, כתובות י"ז ע"א ועוד הרבה כמוזכר בפ"י רמב"ן עה"ת פ' ויחי מ"ט, י"ב, א"י דהכחל בפני עצמו אין בו שמץ פסול רק דאם עשוי באופן פריצות ובהדי שאר דברים המנויים בקרא אף זה מוסיף לגרעון, וקרוב לזה כתב אף מחבר ס' לבשית בסי' ס"ז אות א'-ג', וכיו"ב י"ל אף בשארי דברים שהוזכרו שם. (וע"ע כע"ז גבי סוטה בסי' מ' אות ב' ד"ה שנית).

וכיו"ב מה שמוזכר בהמשך שם (פס' י"ח-כ"ד) ביום ההוא יסיר ה' את תפארת העכסים והשביתים וגו' נקט ליה מחבר לבושית דיש ללמוד בכל אלו דיש בהם ענין פריצות, וכמש"כ בסי' מ"ו אות ח' (א') וז"ל דבקרא שם מייירי מכל הבגדים שיפשיטו מנשי ישראל חלף הפריצות שלהן הנזכרות למעלה באותו פרק, ולשון הפסוק הוא הנטיפות והשרות והרעלות וכו' עכ"ל. אך בדברי חז"ל לא משמע כן, דהרי במדרש תנחומא פ' כי תשא (סי' ט"ז) איתא מה הכלה הזו מקושטת בעשרים וארבעה מיני תכשיטין כך ת"ח צריך להיות פקח וזריז בעשרים וארבעה ספרים ע"כ, וכ"ה במדרש שמו"ר (מ"א, ה'), ובפ"י רש"י עה"ת שם (ל"א, י"ח) הביא לשון המדרש והוסיף פ"י וז"ל מה כלה מתקשטת בכ"ד קישוטין, הן האמורים בספר ישעיה וכו', וכוונתו לפסוקים אלו, וכן כתבו מפרשי המדרש תנחומא ושמו"ר שם. והרי אילו היה בבגדים אלו משום פריצות בעצם לא היו חז"ל מדמין ידיעת ת"ח בספרי קודש ללבישת בגדים אלו של הכלה.

לרבותינו שבירכו על ספרים כאלו (יע"ש במו"מ ח"ו סי' תרמ"ט) מכ"מ בדורינו שנתרבו התעוררות ועסק בעניני צניעות, ע"י כמה ספרים ואסיפות כנ"ל, עם שמעורר אנשים דיש מקום לתקן בענינים אלו, עושה ג"כ שאנשים יפנו מחשבותיהם לעניני נשים וגופם ולבושם הרבה יותר מאלו לא היו עושים כל זה. ואף אם יואיל לתקן גדר צניעות שילבשו הנשים יר"ש בגדים ארוכים וצנועים וכו', אבל באם שיתמעט ע"ז הרהורים ותקלות מסוג זה יש להסתפק טובא.

והנה המחבר הראה לקדמונים שעשו כיו"ב, ואינו דמיון, דהן אמת שעוררו לפעמים על מכשולים חמורים שנמצאו ביניהם, כמוזכר בדבריהם שלא היו נזהרים בכיסוי ראש ומלגלות זרועותיהן ובטהרת המשפחה וכיו"ב כידוע, דברים שאיסורם ברור מעיקר הדין, אבל שיתרעמו ויזעיקו בתדירות על פאות ארוכות ושסע בשמלה וכיו"ב לא מצינו.

והנה כל הנ"ל אמור לגבי הנהגת הציבור, אך לגבי יחיד הרוצה להחמיר על עצמה קדוש יאמר לה, כמבואר בכמה ספרי רבותינו. אך בסי' זה סי' ח' אות ג' הפליג לומר דכל שאדם מרגיש רצון להתחסד במצוה זו נעשה עליו חובה (ובקצת מצות לא אמרינן כן, ולא הבנתי החילוק שעשה בין הציורים בד"ה ומה) ונ"מ דאין לשמוע להוריו המוחים בידו שלא יעשה מדות חסידות אלו, עכ"ת. (וכן בסי' נ"ז אות ג' כתב ע"פ דבריו אלו דכה"ג ל"ה בכלל מש"כ במס"י פ"כ דמה שהוא ממדת חסידות אין לנהוג בפני בני"א שילעיגו עליו, דכה"ג הו"ל חוב גמור, כנ"ל).

ולכ' לא משמע כן בפוסקים ה' כיבוד אב ואם שלא חילקו בדבר, וע"ע בס' תשובות והנהגות ח"א סי' תקכ"ו ד"ה ובביאור שהביא מהאר"ז"ל שנמנע מלטבול בחורף כשאמו צותה לו כן מפני כיבוד אב. ומה שהביא מהפ"ת סי' ר"מ ס"ק כ"ב דאינו מחויב לשמוע לאמו המצוה שלא יתפלל במקום שמתפללין יותר בכונה, הנה התפלה בכונה היא חיוב גמור, ונקטינן דקשה לנו לכונן כראוי, וע' או"ח סי' צ"ח ובמ"ב ס"ק ו' וז', ובר"ס ק"א.

ומה שתמך יתדותיו בגמ' ב"מ פ"ג ע"א שחיביה רב לרבב"ח לעשות לפניו משה"ד וא"ל דינא הכי א"ל אין למען תלך בדרך טובים וכו', הנה בפ"י רש"י שם פ' בתשובת רב דר"ל לפניו משה"ד, וע"ע בני"י שם שלא גרס בגמ' אין, אלא א"ל למען וכו', ולכ' משמע דהכונה לומר דעליו לעשות לפניו משה"ד ולא דנעשה חיוב גמור מעיקר הדין, וכן בש"ס ירושלמי שם לא מובא כלל הך דא"ל דינא הכי אלא איזיל אמור ליה למען תלך וכו', ומשמע דאינו עיקר הנקודה בגמ' שם.

ושוב הביא מהגר"א במשלי (ב', כ') שפי' הגמ' וז"ל אמר ליה אין כלומר נגד הדין כן שזהו ארחות צדיקים עכ"ל, ופי' המחבר ע"פ דרכו. ואף בזה יש להסתפק, דאם אמנם נמצא נוסח זה באיזה מהדורות של ביה"ג למשלי, במהדורת ר"מ פיליפ (יו"ל ע"פ כתי"י וכו') כתב בע"א קצת וז"ל נגד הדין נותן שתעשה כן עכ"ל, והרי המשמעות דהוא מדת חסידות רק דראוי לאיש כמותו לנהוג כן וכנ"ל.

אך יש פוסקים דס"ל דאכן כופין על לפניו משה"ד, ע' חו"מ סי' י"ב סעיף ב' ובב"ח ושאר נו"כ שם, ובסי' רנ"ט סעיף ה' (וכן בפ"י בן יהוידע בגמ' שם). אך משמע לכ' דהוא מדיני

²יובענין זה יש להסתפק בכונת האור שמח ה' ת"ת פ"א ה"ב ד"ה ביומא, ע"ש.

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

בס"י ס"ז אות ג' (סעיף ה') כתב דיש ענינים או שיעורים מופרזים שבעצם אינם מוסיפים יופי לאשה, ולא עוד אלא דאולי הם אפילו להיפך מיופי, ואעפ"כ נשים עושות כן מאחר דע"ז ירגישו בהן בני אדם בין שאר הולכות בשוק כו' והנה חז"ל הקדושים גילו לנו בכמה מקומות מה נחשב יופי לאשה ומה לא. ומדבריהם הקדושים יש לנו מאזניים לדון אם איזו פעולה בכלל קישוט הוא ומותר, או הוא להיפך ובכלל להראות הוא וחורג מדרכי הצניעות עכ"ל. ועל דרך זה כתב בס"י מ' אות ז' להביא ראיה דבגדים צרים אינם יפים, מדכתב רש"י (כתובות מ"ח ע"א ד"ה לפום שארה) וילדה צריכה בגדים רחבים להתנאות בהם עכ"ל.

וצ"ע אם זה מוכרח, ובה"ל תפילה או"ח סי' צ"א כתבו הפוסקים בחיוב להתלבש באופן מכובד בשעת תפילה דהוא כפי המקום, ובב"י כתב דאף דבגמ' חגיגה (י"ג ע"ב) אמרו כרעיה לאו אורח ארעא לגלויי קמיה רביה עכ"ל מכ"מ אפשר דבמקום שנהגו לעמוד יחפים בפני גדולים אינו בכלל זה, ע"ש. והנה מצינו בדברי חז"ל דלהיות בעל בשר הוא ענין יופי (ע' שבת נ"ז ע"ב דניחא לה שתראה כבעלת בשר, וכן שיבחו חז"ל יופי ר' יוחנן, ע' ברכות ה' ע"ב, ב"מ פ"ד ע"א, אף שהיה בעל בשר הרבה כדאיתא בגמ' ברכות י"ג ע"ב) וע' בביה"ג למשלי ל"א, ג'. ונ"ל דמש"כ רש"י בכתובות גבי בגדים רחבים יתפרש על דרך זה, דהלובשת בגדים רחבים תתראה כבעלת בשר יותר מהלובשת בגדים צרים, וענין זה ודאי נשתנה בימינו.

ולכ' הכל כפי רוח המקום והדור (איברא דצלי"ע לזה במומין דפי' המדיר, המובאים בס"י ל"ט מאהע"ז ס"ד, וצ"ע). ובס"י ס"ז שם כתב ע"פ דרכו להוכיח דאשה הכוחלת כל מקום העין באופן שיראו גדולות ועגולות אין זה יופי והוא דבר שעושות נשים הרוצות להראות את עצמן, מגמ' דנדרים ס"ו ע"ב שמא עיניה נאות טרוטות הן ע"כ, ופי' הראשונים שם טרוטות עגולות, ולזה כתב וז"ל ובדברי חז"ל הללו מבואר דענינים גדולות ועגולות אינם יופי לאשה עכ"ל. אך באמת אף לפי שיטתיה אין ראיה מגמ' שם, דמש"כ גדולות הוא הוספה מדלילה ולא נתברר מגמ' וראשונים שם, ולכ' הכונה שם לקטנות ועגולות, ר"ל שאינם פתוחות ברוחב בחלק הלבן שבעין כרגיל, ע' שבת ל"א ע"א מפני מה עיניהן של תרמודיין תרוטות (הוא טרוטות) ובפי' רש"י בל"א עגולות בית מושב שלהן כו' ומפני שדרים בין החולות שינה אותם המקום שלא יהא סדק של עיניהם ארוך כשלנו ויכנס בו החול עכ"ל (אך יתכן דלשון זה הוספה לדברי ברש"י, ע"ש), וכן בערוך ערך טרוטות פי' בגמ' בכורות מ"ד ע"א טרוטות דמרמץ עיניה פי' שעפעפו סגורות ואינן פתוחות אלא מעט עכ"ל, ונמצא דלא שייך לענין אותן הכוחלות.

ושם אות י"א האריך להוכיח דצבע לבן יפה באדם יותר מן השחור וחום מהשמש. ויש להוסיף לדבריו בזה ממשנה סופ"ט דנדרים שחורה ונעשה לבנה, וכן מגמ' סוטה כ"ו ע"א שחורים יולדת לבנים ע"כ, והרבה כיו"ב בדברי חז"ל. אכן עם כל זה נראה דאין להביא מדברי חז"ל אלו בנוגע למצב דורינו, דכנראה דבימיהם היו ע"פ רוב שחורים יותר מהיום, ע' משנה רפ"ב דנגעים ר' ישמעאל אומר בני ישראל אני כפרתן הרי הן כאשכרוע לא שחורים ולא לבנים אלא

ובס"י ס"ג אות ג' כתב דירוק עמוק שיש בו הרבה יותר כחול מצהוב אינו מראה מרעיש, ע"פ גמ' מגילה (י"ג ע"א) אסתר ירקרוקית היתה עכ"ד. ולענ"ד אין לדמות מה שיפה במראה פני אדם למראה בגדים.

ואף בלא זה אין ראיה בזה, דבזהר פ' תרומה קרא אבני שהם וגו' (דף קמ"ח ע"א, מה שהוסיפו ע"פ זהר חדש ונדפס בתוספות ס"י י') איתא ושמא דיליה אקרי זהב ירקרק ורזא דא אוקמוה חברייא אסתר ירקרוקית היתה גוון אתרוג, וכלא חד ע"כ, ומבואר דירק דהתם היינו זהב, וכ"ה בביה"ג לתקוני זהר תקונא עשרין וחד (ס"ד ע"א) וז"ל ירוקא ר"ל כזהב, דיש מראות אחרות דכשרין בה, וז"ש במתניין והירוק ככרתי לאפוקי סתם ירוק שהוא כזהב. וע"ש בתוס (ל"א ע"ב ד"ה הירוק), וז"ש אסתר ירקרקת כו' שהוא כזהב, דככרתי לית באדם עכ"ל. וכן ע' בב"י יו"ד ר"ס קפ"ח.

יצאה לחוץ

בס"י י' אות ב' הביא דברי הרמב"ם (פ"ג מאישות הי"א) גנאי הוא לאשה שתהיה יוצאה תמיד פעם בחוץ פעם ברחובות, ויש לבעל למנוע אשתו מזה ולא יניחנה לצאת אלא כמו פעם אחת בחודש או כמו פעמים בחודש לפי הצורך עכ"ל. (וכן מובא בטור סו"ס ע"ג מאהע"ז, וע"ש ברמ"א סעיף ב' ובביה"ג שם ד').

והנה דבר זה א"א להבינו כפשוטו שלא תצא מפתח ביתה אלא פעם או פעמים בחדש, דהא הרמב"ם כתב שם בה"ט דאם הדירה שלא תלך לבית המרחץ שבת אחת תצא בכתובה, ושם ה"י דאם הדירה שלא תשאל בשכנותיה תצא בכתובה, ובגמ' שבת ס"ד ע"ב התירו לצאת לחצר בשבת בכבול ופי"נ כדי שלא יתגנה על בעלה, וכיו"ב בגמ' כתובות ע"ב ע"ב הוכיחו להתיר קלתה בחצר דאלי"כ לא הנחת בת אברהם אבינו שיושבת תחת בעלה, וכן בגמ' סוטה כ"ב ע"א למד ר"י קיבול שכר מאלמנה דכל יומא הוה אתיא ומצלה בי מדרשיה דר' יוחנן אף שגרה בשכונה אחרת (ובמסקנא דגמ' שם משמע דהוא הדין המבקר שכינותיה תמיד ל"ה בכלל מבלי עולם, רק מכשפה דומיא דיוחני בר רטיבל), וכ"ע בגמ' ע"ז ל"ח שופתת אשה כו' עד שתבא מבית הכנסת, ויע"ע בפי' אבי"ע פי' ויקהל ל"ח, ח' שפי' מש"נ אשר צבאו פתח אהל מועד וז"ל והנה היו בישראל נשים עובדות השם כו' באות יום יום אל פתח אהל מועד להתפלל ולשמוע דברי המצות וכו' (ובפי' רמב"ן שם כתב ואונקלוס תרגם דאתיאן לצלוא לתרע משכן זימנא, נוטים לדברי ר"א וכו') וכן במגילת רות (ד', י') להקים שם המת על נחלתו ופי' רש"י מתוך ששאתו יוצאה ובאה

יממה"ל יש מקום עיון במש"כ בשו"ת חלקת יעקב סי' רל"ב מאו"ח דאין שום עדיפותא לנשים לילך לביהמ"ד לשמוע מקרא מגילה משום דכל כבודה בת מלך פנימה, ע"ש.

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

שם סעיף ג' כתב ויש ששוטטות בחנויות ובמרכזים מסחריים המלאות פריצות בין מצד ההצגות שיש שם ובין מצד לבוש והנהגות המוכרים והקונים הנמצאים שם כו' שבשביל קצת חיי שעה הן מפקירות החיי עולם שלהן והולכות למקום תועבות ומראות הטמאות כו' וראוי לציין מה שכתב הגר"א זי"ע בשעתו שהיו כל העם יראים ושלמים, והרחוב היה פי מאה בטוהר הצניעות מהרחוב היהודי של היום, ואעפ"כ כתב שורות דלהלן לרעתו ז"ל (באגרת הגר"א המפורסמת שכתבה לפני נסיעתו לא"י) וז"ל על כן כל כבודה בת מלך פנימה, וכל אשר צריך לך תקחי הכל על ידי שליח, ואף אם הוא פעמיים ושלוש ביוקר, היד ה' תקצור עכ"ל. והדברים מדברים בעד עצמם עכ"ל סי' לבש"ת.

והנה המחבר העתיק רק חלק מדברי הגר"א והקורא יחשוב כאילו קפידת הגר"א בזה היה על פריצת הרחוב אשר קאי ביה איהו, אך המעיין בדברי הגר"א יראה אחרת וז"ל והכל יביא האי' במשפט על כל דיבור ולא יאבד אפילו דיבור קל, ולכן אני מזהירך שתרגיל עצמך לישב יחידי כי חטא הלשון שקול ככל העונות כו', ועל כל דיבור הבל צריך להתקלע מסוף העולם ועד סופו, וכל זה בדברים יתרים, אבל בדברים האסורים כגון לשון הרע וליצנות ושבועות ונדירים ומחלוקת וקללות ובפרט בבית הכנסת ובשבת ויו"ט על אלו צריך לירד לשאול למטה הרבה מאד כו' על כן כל כבודה בת מלך פנימה וכל אשר צריך לך וכו' עכ"ל (העתקתי נוסח ארס צובה משום דמשי"כ על כן כל כבודה וכו' ליתא בנוסח הרגיל) הרי לפנינו דלא קאי בעניני צניעות וטומאת הרחוב כלל אלא בעניני שמירת הלשון וכדומה (ומשי"כ ע"כ כל כבודה וכו' מקושר למשי"כ בריש דבריו ולכן אני מזהירך שתרגיל עצמך לישב יחידי) ולא שייך לדברי סי' לבש"ת כאן.

בגדים מצויירים וכדומה

בסי' נ"ג אות ה' כתב מבואר מקראי דישעיה דפריצות הוא ליפות הנעלים שעל פרסות הרגל באופן מיוחד. דע' בישעיה (ג', ט"ז) שהנביא מפרש הטעם שהביא לידי גילוי עריות שהיתה אחת הסיבות שמחמתן הן בגלות, וקאמר ויאמר ה' יען כי גבהו בנות ציון וכו' וברגליהם תעכסנה מפרש הר"י קרא שהיו הולכות במנעלים מצויירין. ובמדרש (איכא) [איכה] (ד', י"ח) רבי יוסי אומר שהיתה צרה צורת דרקון על מנעליהן, ובפשטות הפשט הוא שעשו על נעליהם ציורים המושכים עין בני אדם להסתכל בהם ויש בזה פריצות וכמבואר בפי' הר"י קרא דלעיל. איברא המתנות כהונה מפרש שציירו צורת נחש העשוי לע"ז, ובזה הכעיסו הקב"ה, ולכן נאמר וברגליהם תעכסנה. לענ"ד רחוק הוא לפרש עניני מקרא זה לדברים אחרים חוץ מפריצות, עכ"ל סי' לבש"ת.

אכן לענ"ד מדנקט המדרש צורת דרקון הפשטות הוא כדברי המת"כ, דסתם צורת דרקון צורת ע"ז היא, כמבואר במשנה פ"ג דע"ז (מ"ב ע"ב) המוצא כלים ועליהם צורת חמה צורת לבנה צורת דרקון יוליכם לים המלך וכו', וע"ש בסוגיא, וכן שם מ"ב ע"א בפי' רש"י צורת דרקון סתמא לעבודת

בנחלה ומכנסת ומוציאה אומרים זאת היתה אשת מחלון שמו נזכר עליו עכ"ל, וע' מרדכי פ"ח מב"ק סי' פ"ז והגמ"י פ"ד מהל' חובל ומזיק ס"ק ג' בשם הראב"ן כיון דהנשים רגילות לישא וליתן בזמן הזה הרי הן כאילו מינוס בעליהן להיות שלוחין עכ"ל. וע"ע בח"א ה' שבת כלל ה' סי' ט' (ומ"ב סי' רס"ב סי' י"א) שדיברו על נשים היושבות בחנות כעל דבר הרגיל.

ולכ' מקרא מלא הוא בסי' זכריה (ח', ד'-ה') כה אמר ה' צבאות עוד ישבו זקנים וזקנות ברחבות ירושלים ואיש משענתו בידו מרב ימים, ורחבות העיר ימלאו ילדים וילדות משחקים ברחבתיה.

ושמא דאין כונת הרמב"ם על אשה שיש לה איזה עסק בחוץ, וכמו ההולכת לבית המרחץ או בדרך לבקר שכנותיה וקרוביה, רק על המסתובבת בחוץ לשם טיול וכדומה, וצ"ע בגדר הדבר (גם לא נתפרש בזה קראי דזכריה הנ"ל).

ועוד יתכן דהדברים אמורים כלפי המצב בימות קדם דהיו דרים בבתי פתוחים לחצר והחצר למבוי ומבוי לרה"ר, כמבואר בשמעתתי דערובין (וע' ערוה"ש או"ח סי' שמ"ה סעיף י"ד וסעיף כ') ורוב צרכיה היתה עושאת בחצר, וכונת הרמב"ם על הליכה לרה"ר או אולי למבוי, אבל לחצר לא שייך, והיינו מש"נ בגמ' כתובות אלא בחצר א"כ לא הנחת וכו' (ולשון הרמב"ם פעם בחוץ פעם ברחובות נקט לשון הקרא במשלי (ז', י"ב) גבי אשה זונה). אך בערוה"ש או"ח סי' ש"ג סעיף כ"ב לא משמע כן, ע"ש"ה.

והנה בגמ' גיטין י"ב ע"א איתא ואם מספקת (מעשה ידי אשה למזונותיה) ואמר לה צאי מעשה ידיך למזונותיך רשאי, מספקת מאי למימרא, מהו דתימא כל כבודה בת מלך פנימה קמ"ל ע"כ, ופי' רש"י פנימה צנועה ואין דרכה לצאת ולסבב בעיר שאינה משם ואין מכירין אותה להביא לה מלאכה בביתה א"כ מסבבת בעיר למצוא מלאכה להשתכר עכ"ל, ולכ' משמע דלמסקנא אין קפידה בכה"ג מדין כל כבודה. וכ"כ בשו"ת מהר"י ברונא סי' רמ"ב וז"ל אין ראובן יכול לכוון (למשרתות) ליכנס יחידי בבתי הגויים כו' אמנם על השוק בגילוי רגילות הנשים לילך כו' אע"ג דכתיב כל כבודה בת מלך פנימה מ"מ אשכחן בפ"ק דגיטין דשכיח, כדאמרין מהו דתימא כל כבודה בת מלך פנימה קמ"ל עכ"ל, ושוב כתב דענין כל כבודה תלוי בדין כל ישראל בני מלכים ואנן לא קי"ל כשיטה זו'.

אך בחי' חת"ס שם פי' שאין חיוב מזונות הבעל מגיעי' כל כך שיהיה חייב לזונה אם תוכל להתפרנס ולא תהיה כבודה פנימה אעפ"י שאמת הוא מצוה עליה שתהיה כבודה פנימה וכו', ע"ש, וכיו"ב כתב בתשובה ח"יב מאהע"ז סי' צ"ט ד"ה לזה. ולכ' דבריו המה דלא כדברי מהר"י ברונא הנ"ל. ובתשובה שם מבואר דגם דעת רש"י דענין כל כבודה תלוי בדין כל ישראל בני מלכים, רק שהניח דבריו בצ"ע. וצ"ע בכל זה. וע"ע בשו"ת צור יעקב סי' ע"ה. וע"ע בשו"ת מהר"ם פדוואה סי' כ"ו.¹

¹וע"ש עוד שמחלק בין בתולות ונשואות, דבתולות יש איסור מדכתיב לא תצא כצאת עבדים ע"ש, וע"ע בפי' דע"ז פ' משפטים כ"א, ז'. וע"ע בשו"ת חו"י סי' ק"ח ובהגהות מהר"ם בעמ"ס ברוך טעם שם.

יבוענין זה צ"ע במה שמצינו לחז"ל בפרד"א פ"ז ששיבחו לאיזבל על שהיה ביתה סמוך לשוק וכל חתן שהיה עובר היתה יוצאת ומצלצלת בכפיה ומקלסת בפיה ומהלכת עשר צעדות ע"כ - מאבי מורי שליט"א. וע"ע בשו"ת שלמת חיים סי' תרנ"א.

דומה שמצינו בגמ' גיטין נ"ב ע"א אין עושין אפטרופין נשים וכו', ופי' רש"י אין דרכן לצאת ולבא ולטרוח עכ"ל, צ"ל לכ' דמ"מ אין דרכן באלו כמו איש, ולפיכך מהדרינן אחר איש.

י"כמו"כ י"ל במשי"נ בגמ' קדושין י"ב ע"ב דרב מנגיד על דמקדש בשוקא, דר"ל שוק דוקא, וקצת סמך לזה ברמב"ם פכ"א מהל' אסו"ב הי"ד, ע"ש שאסר לבא על אשתו בשווקים וברחובות או בגנות וכו' ואילו במקדש נקט שוק דוקא.

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

בו חסרונם צניעות ואין ראוי ללבושו (וכמש"כ בלבש"ת שם אות כ"ט) ומה שהדגישו ענין צבע אדום דוקא הוא מב' טעמים, א' משום דצבע אדום מצוי ביותר שיהא בו ענין פריצות, וב' דלאחר שכן הוא היו זמנים שנהגו שלא ללבושו ואז יש בלבשתו גם איסור משום בחוקותיהם, אך כבר העיר בס' לבש"ת שם אות ל' דענין צבעים רעשנים הוא דבר שארצות שונות יש להם שיעורים שונים בזה, ולא ראי זה כראי זה וכו', ולכ' דבר זה שייך אף בבגד אדום ממש, והן הן דברי מרן הגרי"ק הנ"ל.

(ושם אות י"ז כתב דדין בגד אדום תלוי ברוב הבגד. אכן לכ' נראה דלא שייך דין רוב בזה וכיו"ב, אלא תלוי באם למעשה אוחזת העין, וכנראה דזהו דעת שאר הפוסקים שהביא שם.)

בס' נ"ט אות ז' כתב דאין לאשה ללבוש בגדים ארוכים מאוד דנראית עי"ז מרושלת ולא מסודרת כלל עכ"ד, הנה גם זה דבר התלוי במקום ובזמן, וכנראה שהרגיש בעצמו בזה.

ומש"כ באות ט' שם דאם אח"כ ישתנה האופנה ויתגלה ממילא יגרום הרהור, זה יתכן אם לובשת עתה בכל פעם ארוכה, אבל אם לובשת פעם ארוכה ופעם קצרה ל"ל בה.

שם אות א' הביא דברי הח"ח בקונטרס שפת תמים (פ"ה) דאפילו עשיר לא יוציא מרובה ולא ילבש בגדי רקמה וכתב דמגרי ביה יצה"ר בנפשו עכ"ל קונטרס הנ"ל, ופי' בו דכונתו על יצה"ר דעריות עכ"ד. והנה זה סתום בדברי הח"ח. ועי"פ פשוטו נראה דכונתו על דרך מש"כ הרמב"ן ר"פ נצבים (כ"ט, י"ח) בקרא למען ספות הרוה את הצמאה וז"ל כי נפש האדם הרוה שאיננה מתאוה לדברים הרעים לה כאשר תבא בלבו קצת התאוה והוא ימלא תאוותו אז יוסיף בנפשו תאוה יתירה ותהיה צמאה מאד לדבר ההוא שאכל או שעשה יותר מבראשונה ותתאוה עוד לדברים רעים שלא היתה מתאוה להם מתחלה וכו', ע"ש.

ושם בד"ה ועד כתב ועד כמה מכוון הדבר ללבוש בגדים חשובים ויקרים המושכים הסתכלות עי"י העוברים ושבים נראה מגמ' ברכות כ' ע"א כי הא דרב אדא בר אבהה חזיוה לההיא כותית דהות לבישא כרבלתא בשוקא, סבר דבת ישראל היא קם קרעיה מינה איגלאי מילתא דכותית היא שיימוה בארבע מאה זוזי וכו' עכ"ל. ופי' רש"י כרבלתא, שם לבוש חשוב כמו פטשיהון וכרבלתהון (דניאל ג', כ"א). ומבואר כמה גרוע הדבר ללבוש בגד חשוב כאשר אין האדם ראוי להיות לבוש בבגד כזה דמושך הסתכלות ויש בו משום פריצות עכ"ל ס' לבש"ת, ובס' ס"ג אות א' אף הכניס טעם זה לדברי רש"י וז"ל ורש"י פירש דהכרבלתא היה בגד חשוב שהיה מעורר העובר ושב להסתכל בו ולכן קרע בגד זה של פריצות מעליה עכ"ל, וכע"ז בס' נ"ט אות א' (ד"ה ועוד).

אך דבר זה לא נמצא בדברי רש"י כלל וגם אינו מוכרח בדבריו, דיתכן דמש"כ לבוש חשוב לא בא אלא לפרש מהו כרבלתא ע"פ קרא דדניאל (אשר שם היה חשיבותו נוגע להענין, ע"ש) או"ד שרצה לפרש המסירות נפש של ר' אדא בר אבהה, שהכיר שזו אשה חשובה לבושה בגדי שרים ולא נמנע לקרוע מעליה, ומה"ט אכן קנסו אותו ד' מאה זוזי, ואילו

כוכבים כדתנן במתניתין עכ"ל. (מא"מ שליט"א) ועי"ע בפ"י חת"ס עה"ת פ' בא (בקרא כלי כסף וכלי זהב) שה"י תכשיטי הנשים (במצרים) מצוירים בצורת עי"ז עכ"ל.

ומש"כ דמבואר בפ"י מהר"י קרא דהכונה לענין פריצות לא ראיתי שום רמז לזה בדבריו, ולהיפך כתב מפורש דהוא מענין גאווה וז"ל מהר"י קרא שם יען כי גבהו בנות ציון ולמעלה הוא אומר בענין ושח גבהות אדם ושפל רוח אנשים, ולפי שעד כאן דיבר בגבהות וברום אנשים חוזר ומתנבא בגבהות בנות ציון עכ"ל, ומעתה י"ל אף במדרש הנ"ל דהכונה על ענין גאווה, ועי"ש.

ושם הביא מהגר"א בפס' י"ח תפארת העכסנים הם הסנדלים המחופים בעור נחש לתפארת עכ"ל כו' והיינו שהם יפים ובולטים יותר מן המדה וגורמים הסתכלות ופריצות עכ"ל ס' לבש"ת. ובאמת אף בביה"ג שם מבואר להדיא שמפרש לקראי מענין גאווה, כמש"כ בחמשה דברים נמצא פרי המתגאה וכו'. נמצא דלא מצינו כלל מי שמפרש ענין נעלים מצוירים מענין פריצות.

ומש"כ המחבר לענ"ד רחוק הוא לפרש עניני מקרא זה לדברים אחרים חוץ מפריצות עכ"ל, הוא דלא כמפרשים אלו שהביא. אך בס' ב' אות א' הביא פירושים שונים בקרא זה, ושם משמע דענין גאווה וענין פריצות הם אצלו ענין אחד, וצ"ע, ועי"ע דבריו בס' ג' אות ב'.

שם אות ו' כתב לאסור שום תכשיט על הרגל מכח פ"י הגר"א לישעיה (ג', ט"ז) תעכסנה הוא תכשיט על הרגל ובירושלמי אמר קורדקייא עכ"ל, עכ"ד ס' לבש"ת.

ולא הבנתי דבריו בזה, שהרי בעצמו הביא באות ה' מפ"י הגר"א שם פס' י"ח תפארת העכסנים הם הסנדלים המחופים בעור נחש לתפארת, וא"כ מש"כ בפס' ט"ז תכשיט לאו דוקא וקרי ליה תכשיט ע"ש שהוא מחופה לתפארת וכנ"ל ובאמת הוא סנדל, וכן מה שהביא סמוכים מירושלמי קורדקייא מבואר דהוא מנעול, וכמש"כ בפ"י רש"י יבמות ק"ב ע"ב ד"ה בקורדקיסין וז"ל מנעלים דקים שנועלין תחת מנעלים עבים וכו', וכן משמע גם בערוך ערך קרדיקס (עמש"כ שם בשם המדרש), ובאמת כבר הביא בס' לבש"ת שם ממפרשי ירושלמי דהוא מנעול אך הוכיח נגד דבריהם מדברי הגר"א הנ"ל, אך באמת מדברי הגר"א מבואר כדבריהם וכן בפ"י רש"י כנ"ל.

בס' ס"ג אות ו' כתב ברור לענ"ד דגם אם בלבשת בגד אדום אין בה משום בחוקותיהם מ"מ אסור מטעם פריצות עכ"ל (וכיו"ב כתב בס' ה' אות ג' ד"ה אולם) ובאות ה' שם כתב דמה שנמצאו חושבים אחרת אולי זהו מחמת שנתערבו בגוים וכו'. אך בחי"ד מס' ארחות רבינו חלק הוספות והשלמות סי' ע"ח (עמ' ק"פ) מובא דעת הגר"י קנייבסקי זצ"ל בעל קה"י דבזמננו הנשים לובשות אדום ומותר ע"כ, וכן משמע לכ' בשו"ת אג"מ ח"א מיו"ד סי' פ"א ד"ה אבל, ע"ש.

ומש"כ בלבש"ת דכן כתבו הרבה מגדולי ישראל, וציין להכרוז שהדפיס בס' א' אות א' פרט ח', הנה לא מוזכר שם ענין בגד אדום אלא בגד הבולט בצבעו או רועש בסגנונו, וי"ל דכל שנעשה הדרך לנשים ללבוש בגדים אדומים ל"ה בכלל. ולכ' מדברי הפוסקים קדמונים בזה נראה דבעצם אין חילוק בין בגד אדום לשאר גוונים, דכל צבע רועש ובולט יש

ממעשיהם זה (סנהדרין צ"ב ע"ב). ולפי דבריו אלו יצטרך לומר שראב"א הכיר באשה זו שלא היתה ראויה לבגד זה.

יומש"כ כאשר אין האדם ראוי וכו', כנראה שכונתו לתרץ מה שבקרא דדניאל לבשו אותו חנניה מישאל ועזריה, ועי"ש בפ"י רש"י מה שלמדו רז"ל

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

ובסי' מ"ו אות א' הביא ממדרש בר"ר (כ', י"ב) כתנות עור כו' רחבים מלמטה וצרים מלמעלה (ובפי' המיוחס לרש"י שם דהיינו מתוקנים כשאר מלבושים של בני אדם) וכתב דמשמע דהוא ענין של דת והכרח עכ"ד.

והנה לא הביא מש"כ שוב במדרש שם א"ר יצחק כו' כתנות עור שהן דבוקים לעור עכ"ל (מובא בפי' רש"י עה"ת ג', כ"א), וע"פ דרכו נלמוד מזה ההיפך דבעינן דוקא ללבוש בגדים צרים. אלא דלענ"ד מש"כ דהוא ענין דת והכרח אינו מוכרע, וע"ש.

ובלא זה מה שהניח דמלמטה קאי על מקום הירכיים אינו מוכרח, ובענין בריאת האשה אמרו חז"ל (בר"ר י"ח, ג') רחבה למטן וצרה מלמעלן, והכונה לבית מושבה, ואף בהא דכתנות עור יל"פ על דרך זה, והכונה שהיו עשויים כצורת הגוף, והיינו מש"כ המפרש מתוקנים כשאר מלבושים וכו'.

בסי' מ' אות א' סעיף ד' ס"ק א' הביא מס' הצניעות והישועה ראיה לאסור הבלטת אבריה דרך בגדיה מהא דכתיב ויראו הבדים ופי' בגמ' (יומא נ"ד ע"א) דוחקים ובלוטין בפרוכת ודומין כשני שדי אשה, הרי דמה שדוחק ובלוט חשיב כנראה, ומיניה דחשיב פריצות עכ"ד. והנה שאר איברים של אשה במקומות הטעונים כיסוי בולטים וניכרים מתחת לבגדיה ולא אמרינן דחשיב נראה ופריצות, וכמו שהעיר בעצמו בס"ק ב', ומה שחילק בס"ק ג' משא"כ בהדדים שהם אברים הנחשבים כהוד יפיה של אשה וכו' אינו מוכרע, ועכ"פ למדנו דממה שקרי לה התורה נראה אין ראיה דהו"ל פריצות, וטעמא משום דלשון נראה שייך בכל דבר שניכר באיזה אופן, וע' פי' רש"י ר"פ וירא (י"ח, ב') ופי' רמב"ן פ' ויגש (מ"ו, א').

ובלא זה לא הבנתי דבריו בזה, דהרי הוא עצמו העיר (לקמן ס"ק ד' ד"ה ואין ושוב שם ד"ה איברא) דמאחר שהגמ' מדמה בדי ארון לזו לא מסתבר לומר דחשיב פריצות כה"ג. וכנראה שכונתו לחלק בשיעורין, וזה אמת גם לדעתי, אבל בפי' גמ' זו לא ניתן לומר, דלא היו בדי הארון אלא באופן אחד, ומה שהתורה אמרה עליו דחשיב נראה הוא עצמו מה שדימה אותו לשדי אשה, ואם דאשה כה"ג ל"ה פריצות לא שייך ללמוד דאופן זה עצמו הוה אכן פריצות ממה שבדי הארון ככה"ג קרוין נראין, ולא שייך לזכות שטרא לבי תרי, וכונתו בזה צ"ע.

ונ"ל קצת משמעות בענין זה בגמ' ב"ב ט' ע"ב אמרה ליה חזי להני חדיי דמצית מינייהו ע"כ, ע"ש ובתד"ה אתיא.

שם אות ט' כתב לאסור בגד צר בתוך הבית בצניעא (וגם מה שנעשה לרגע אגב תנועותיה) וז"ל וע"ש ברש"י (ק"י"ב ע"א) דכן צריכים לומר גם בבבא שאחר זה במשנה דשבת שם וחוטאי פסקיא דהיינו דמותרת לקשור וכן לפתוח חוטאי פסקיא כו' ולזה כתב רש"י וז"ל ודפסקיא נמי איכא לשנויי כהאי גוונא מהו דתימא מחתא ליה דרך רגלה ויוצאה קמ"ל דלא עבדה הכי משום צניעותא עכ"ל כו' והנראה בזה דחסרון הצניעות הוי במה שבהסרת החגורה שלא נפתח הקשר שלה תהא בהכרח מהדקת בחצאית שלה עד למטה מהירכיים כאשר מסירה האזור דרך מרגלותיה או מהדקת חלק עליון של בגדיה ע"ג מקום הדדים כאשר מסירה האזור דרך ראשה, ולעשות כן הוי חסרון צניעות גם לשעה קלה וגם בינה לבין עצמה כל שאין צורך בדבר עכ"ל.

וכל זה דחוק לענ"ד, ובאמת דברי רש"י אלו (וש"ר שכתבו כדבריו) סתומים, אך מה שנראה לענ"ד הוא דמעיקר תכלית

הטעם למה שקרעו מעליה לא נתפרש בדברי רש"י. והנה פי' הערוך דהיה בו ענין פריצות נדפס בצד הגמ' דפוס ווילנא ומשם נפץ על פני כל הארץ, אך כנראה דעת רוב רבותינו דהיתה בגד של כלאים וכמו שפירשו בדעת הרמב"ם ה' כלאים פי' הכי"ט, ע"ש בפי' רדב"ז, וכ"כ הבי"י יו"ד סי' ש"ג ובבאה"ג שם ס"ק א', וכן נקט בפשיטות בדרישה שם ס"ק א' (ע"ש שהק' מכח זה לשיטת הרא"ש ולא העיר דאילו לפי הערוך לא שייך לענין כלאים כלל ולק"מ) וכן פי' בשטמ"ק בגמ' שם ד"ה אמר וז"ל והאי מילתא נקט הכא משום סופה מעשה דרב אדא המצוה לפשוט כלאים בשוק עכ"ל. וי"ל דמה"ט לא הוצרך רש"י לפרש הטעם למעשיו, דממילא נשמע מסוגית הגמ' שם דקאי במוצא כלאים בבגדו פושטו ואפילו בשוק, ע"ש.

ובענין לבוש שאוחז העינים צל"ע במדרש בר"ר נ"ב, י"ב הנה הוא לך כסות עינים א"ר יוחנן עשה לך כסות שיהיו הכל מביטין בה ולא בנויה, כסות עינים כסות שהיא עשויה עינים עינים ע"כ (ובפי' המיוחס לרש"י שם פי' שהכל מביטין בה) וע"ש בפי' מת"כ ומהר"ו. וראיתי בסי' ס"ו אות ד' (ד"ה ומאחר) שהביא מדרש זה וכתב דקאי בבגד שיש לו יופי ממוצע ובשיעור הראוי וכו', ולא משמע כן בלשון המדרש ובמפרשים הנ"ל, וצ"ע בגדר הדבר ובאתי רק להעיר. ואולי דמש"נ במדרש שייך דוקא בשרה אמנו, שהיתה פניה יפה מאוד, ע' מגילה ט"ו ע"א וב"ב נ"ח ע"א, והיו ממילא מסתכלין בפניה, ע' מגילה י"ד ע"א שהכל סוכין ביופיה (מובא בפי' רש"י סו"פ נח) וכלפי זה מוטב שיסתכלו בבגדיה, אבל אשה בעלמא לא אמרינן.

וע"ע ברמב"ם פ"ה מהל' דעות ה"ט במלבוש ת"ח דלא ילבש מלבוש מלכים כגון בגדי זהב וארגמן שהכל מסתכלין בהן עכ"ל, ומובא במ"ב סי' ב' ס"ק ד', אך משמע דקאי בת"ח דוקא, ע' בארצות החיים שם ס"ק כ' (ולכ' הוא מטעם גאות), גם יתכן דתלוי בפי' הגמ' בשבת קמ"ה ע"ב מפני מה ת"ח שבבבל מצויינין לפי שאינן בני תורה, ע"ש בפי' רש"י ואכמ"ל.

בגדים צרים

הנה במה שעלול מאוד להיות פריצות בבגדים צרים אין מקום לדון, אך בסי' לבש"י ס' מ' אות א' עשה חוק קבוע ע"י שהוציא איסורם מלשון הקרא, וז"ל הנה בנוגע ללבשית חצאית צרה הדבר אינו צריך לפנים שהוא איסור גמור, באשר הירכיים חייבים להיות מכוסים באופן שהם נסתרים ונעלמים מאחורי מסך. וזה נלמד מקרא דשיר השירים (ז', ב') חמוקי ירכיך ומלת חמוק היינו נעלם ונסתר וכמו בקרא דדודי חמוק עבר לו (שם ה', ו'). ולפי' פשוט וברור שאסור לאשה או לבת להתלבש באופן שהירכיים בולטים וניכרים מבעד הבגד, דכל זה אינו בכלל חמוקי ירכיך עכ"ל (ועל דרך זה כתב שוב בסי' מ"ו אות א').

אך לא הביא מקור לדבריו בפי' מלת חמוק, דלא נמצא בתנ"ך אלא פעמים אחדים ופירושו אינו מוסכם, דיי"א דהוא לשון סיבוב, ע' רד"ק ירמיה ל"א, כ"א וכן בפי' מצודות שם ובשה"ש, ואף לרש"י ודעימיה דהוא ענין הסתר לא נתברר ענין זה של הסתר מאחורי מסך. (וע' בגמ' מו"ק ט"ז חמוקי ירכיך כמו חלאים מה ירך בסתר אף דברי תורה בסתר ע"כ, ואין הכונה שיהא לימוד התורה מוסתר מכל וכל אלא שלא ילמד בשוק, ע"ש.)

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

בשמים

בסי' ס"ד אות ה' קמחלק בין בשמים שמעוררין הרהור ותאוה לבשמים קלים, וצ"ב, וגם לא משמע כן בפוסקים סי' רי"ז מאו"ח (סעיף ד') שלא חילקו בדבר (ומה שהביא ראה מגמ' שבת ס"ב ע"א מלמד שמטילות מור וכו', יע' מש"כ לעיל בענין קביעת גדרי צניעות ופריצות).

ומה שהביא ראה מהא דנשים שביריחו אינן צריכות להתבשם מריח הקטורת אע"פ שכל יריחו היתה מבושם, ומזה הוכיח דבימים ההם לא התבשמו אלא רק בגדר יפוי בעלמא ולא כדי לפעל קרבת הדעת באופן חיובי, וזה מחמת עדינות וטהרת ישראל עכ"ד, ויש להוסיף בזה ממדרש בר"ר י"ז, ח' מפני מה האשה צריכה להתבשם ואין האיש צריך להתבשם, אמר להם אדם נברא מאדמה ואדמה אינה מסרחת לעולם וחיה נבראת מעצם וכו', הרי מבואר דהנשים לבשו בשמים לבטל ריח הזוהמא, ע"ש במפרשים. אלא ד"ל דכל זה מחמת עניות, אבל מי שהיכולת בידה היתה מבשמת ביותר, ותדע שהרי העשירות היו מבושמות אף בירושלים כמו שהביא מתוס' ישנים מכח סוגיא דכתובות ס"ו ע"ב. וכן י"ל בסי' רי"ז דבשמים העשויין להעביר הזוהמא ובשמים של ערוה המה ב' דינים (אם לא לטעם א' המובא בבי"ש) ולפום ריהטא הוא דלא כמדרש הנ"ל דאשה מבשמת להעביר זוהמא, אלא י"ל דכונת המדרש רק לפרש מה שכל אשה אף עניה צריכה להתבשם משא"כ באיש.

ואף מחבר ס' לבש"ת עמד בחילוק שבין עשירות לאחרים וז"ל שהיהודים של אותה תקופה (לבד מהעשירים) היה די להם ריח טוב כללי, ולא היו מבשמים בבושם כדבר מעורר עכ"ל, וכנראה שכונתו בזה לומר דהעשירים של אותו זמן לא היה להם העדינות וטהרת ישראל שייחס להעניים. וזה דוחק דעיקר חילוק שבין עניים לעשירים הוא ממונם, ועוד דבגמ' כתובות שם איתא מעשה בביתו של נקדימון בן גוריון שפסקו לה חכמים ארבע מאות זהובים לקופה של בשמים לבו ביום אמרה להם כך תפסקו לבנותיכם וענו אחריה אמן ע"כ, ואם דיש בזה חסרון בעדינות ובטהרת ישראל לא היו חכמים עונים אחריה אמן, א"ו דמי שהיתה ביכלתה היתה לובשת בשמים במדה מרובה (ויש לדייק בלשון הגמ' דיומא אינן צריכות להתבשם, כעין לשון המדרש האשה צריכה להתבשם, ויתכן דלשון זה קאי על העברת זוהמא דהוא לצורך ממש, ואילו הוספת ריח טוב אינו צורך, ומכ"מ כתב בת"י שעשירות שבהן היו מתבסמות אע"פ שלא היו צריכות עכ"ל).

(ועי"ל בזה ע"פ גמ' ברכות מ"ג ע"ב שמחלק בין בשמים שבבגדו לבין בשמים שבגופו, דזה שבבגדו זיעה מעברא ליה, ע"ש, ולזה י"ל דמה שמצינו במדרש דהאשה צריכה להתבשם מחמת סרחון היינו בבשמים שבגופה, אבל הך דסי' רי"ז הרי קאי בכגון קופה של בשמים תלוי בצוארה וכדומה, ע"ש).

בסי' ד' אות י"א כתב להוכיח דליכא היתר דאפשר ולא קמכוין גבי מריח בשמים שעל אשה וז"ל ובאמת כן מבואר להדיא בשער הציון סי' רי"ז ס"ק כ"ז. דאחא דאיתא במחבר שם סעי' ד' דאסור להריח בושם של ערוה הביא השה"צ דברי הרלב"ח (צ"ל הרל"ח) בשם השכנה"ג דכאשר אין הבשמים על גוף האשה והוא רק בצלוחית על השולחן מותר להריח בו כאשר הוא לאנסו ואינו מכיון להריח. ומפרש השה"צ דהשכנה"ג מייירי באפשר ולא קמכוין ובזה מקיל כאשר הבושם אינו על גוף הערוה, דכח המשיכה שלו פחות הרבה

חגורה זו הוא להעמיד בגדיה שלא יזיזו ממקומן או יפלו מעליה (וכמש"כ במוסף הערוך ערך פסיקא וז"ל ובו מעטפים הילדים וקושרים בתי שוקים שלא ירדו עכ"ל, ועל דרך זה משמע בפי' רש"י מנחות כ"ט ע"א ד"ה כמין פסיקא, ע"ש) והיכא שהאשה מניחה הפסיקא מקושר ומוציאה דרך ראשה או רגליה עלולה לעקור בגדיה ממקומן ולגלות בשרה במקום מוצנע.

שוב הביא שם (ד"ה ולשלמות) משו"ת רב פעלים וז"ל ולשלמות הדבר אמרתי להעתיק משפט מעניין שראיתי בתשו' רב פעלים ח"א להגה"ק בעל בן איש חי זי"ע ומדבריו יכולים להבין רגשי הצניעות של אנשים גדולים כמותו וז"ל בחלק סוד ישרים סי' י"ב ד"ה ונראה לי וכו' יש לומר דאע"פ שהנשים יכולים ליטול ולברך כסברת ר"ת מכ"מ לא יאות להון לעשות סדר הנענועים בהולכה והובאה אל החזה כאשר עושין האנשים ועל כן בביתנו הגם שנוהגים הנשים לברך על הלולב, אין אני מניח אותם לעשות סדר הנענועים בהולכה והובאה אל החזה כאשר אנחנו עושים, אלא רק מברכין ונוטלין הלולב בידם עכ"ל, ולא איתברר בדבריו הטעם שלא היה מניח לנשים לנענע, אם משום שאפשר שאחד מהזכרים שבבית יראה כאשר הבגד מתהדק ע"ג החזה כאשר מקרבת המינים למקום זה שבגופה ויש בזה חסרון צניעות, או דילמא יש חסרון צניעות בזה גם אם תעשה כן בינה ובין עצמה וכדלעיל, או דילמא עצם הדבר שאשה מקרבת חפצא דמצוה אל החזה שלה שהוא מקום יופי ותאוה (ע' גמ' ברכות י" ע"א) לא נכון הוא, והוי קצת בזיון להחפצא דמצוה בקירוב זה, ואין הסיבה משום איזה הידוק לגופה שיקרה בשעת הנענועים עכ"ל סי' לבש"ת.

אך באמת כפי הנראה מדברי התשובה שם לא שייך לענין צניעות כלל, ע"ש שהאריך לפרש פטור נשים בסוכה ע"פ קבלת אריז"ל וכתב דהוא הדין ציצית ולולב מתפרשי על דרך זה ומסיק וז"ל נמצא מפורש יוצא מדברים אלו (ר"ל של האריז"ל) דלא שייך סוד המשכת חסדים על ידי מצות הלולב אלא רק בגברים שהם דוגמת זעיר אנפין ולא בנקבות עכ"ל, ועל פי זה כתב שוב (ד"ה ונראה לי בס"ד) וז"ל כי מטעם זה שכתב רבינו בענין הלולב יש לומר דאע"פ שהנשים יכולים ליטול ולברך כסברת ר"ת מכ"מ לא יאות להון לעשות סדר הנענוים וכו', הרי מפורש בדבריו דמה שלא יאות הוא מטעם זה ש' רבינו האריז"ל בענין המשכת חסדים, ומטעם זה הוא שבביתו לא הניחם לעשות, ולא ראיתי מקום להכניס בדבריו רמז לענין צניעות (ויש מקום עיון בדברי מחבר ס' לבש"ת שהתחיל דברי רב פעלים באמצע הקטע והחסיר מש"כ בריש דבריו ומטעם זה שכתב רבינו בענין הלולב, ובזה נתן מקום לפרשם מענין צניעות, מה שלא היה יכול אילו הביא כל דבריו).

ובענין בגדים צרים יע' בש"ך יו"ד סי' קצ"ח ס"ק נ"ו (במש"כ בש"ע נדה שטבלה בבגדיה מותרת לבעלה) וז"ל שוב מצאתי כן (ברמב"ן) [בראב"ן] סו"ס שכ"ו דף ס"א ע"א וז"ל דוקא אשה בבגדיה שהם רחבות שכך היה מנהג נשים שלהן כמו שעדיין נהגו הנשים של ארץ כנען אבל איש בבגדיו שהן קצרים ודבוקים לבשר ולא מצי מיא עייל בהו או אשה בזמן הזה בבגדים קצרים לא עכ"ל, ולכ' משמע דהמנהג בזה נשתנה במקום וזמן.

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

לברך על בשמים אלו, כיון דבעצם הריח אסור ואינו מותר רק מחמת שאינו מכיון להריח לא שייך בזה ברכה, ומשום לא דנו הפוסקים בהלי ברכות על פרט זה.^ט
ויל"ע בזה בגמ' ב"ק ט"ז ע"ב בשמים שכל המריח בהן בא לידי זימה (בקבר אסא מלך יהודה).

מקום מכוסה פחות מטפח

בסי' ט"ו אות ח' הביא צוואת החת"ס וז"ל בנותי וכלותי השמרו לכם חלילה וחלילה לגלות טפח מבשרכם ע"י קיצור מלבושים כנהוג ח"ו לא תהיה כזאת בגדולי ביתי עכ"ל, וע"ז הק' דהלא פשיטא דאסורה לגלות אף פחות מטפח, ותי' שכונתו דכל שמגלות משהו באורך הרי יתגלה טפח לרוחב ודעת החת"ס דאף זה אסור ודלא כדעת המקילים בזה עכ"ל. ולענין רחוק מאד לומר שבטח החת"ס שבנותיו וכלותיו יבינו כל זה מעצמן, והיה לו לפרש. והנה המחבר לא הביא ראייה לזה שאסורה לגלות פחות מטפח, אלא דבסי' מ"ט אות י"ז הביא כן מהגר"א גוטמאכער ז"ל, ואולי דהחת"ס לא ס"ל כן, וע' שו"ת אג"מ או"ח ח"ד סי' ק"כ ד"ה והא. ובלא זה י"ל דבאמת אין לה לגלות לכתחילה אף פחות מטפח אבל לא צריכה זהירות כ"כ אם לפעמים יתגלה קצת באקראי ורק על טפח ויותר צריכות להשמר מאד שחלילה וחלילה וכו'.

ובענין זה צ"ע בדעת מחבר זה, דבסי' מ' אות ד' סעיף ד' הביא כמה ראיות דיש חילוק בין מה שמחויבת לכסות באופן קבוע לבין מה שמחויבת לחשוש אם יתגלה במקרה, ע"ש (וכן בסי' מ"ח אות ז' ד"ה ובזה באשה הטובלת ומפחדת שמא יבא אדם), ואילו במק"א בספרו משמע דנקט דאין חילוק בזה, ע' סי' מ"ח אות ז'-ח' וסי' מ"ט אות כ"ב, ועוד, וצ"ע.

בסי' כ"ד אות י"ג הביא ראייה דאסור לגלות פחות מטפח מבשרה מדלא כתב הרמב"ם דבמום במקומות אלו משלם שני שלישים לבעלה עכ"ל, ולכ' י"ל דלאו דוקא והוא הדין ולא נחית הרמב"ם לדקדק בדבר שלא שכיח, אלא דבלא זה נראה דבענין בושת אינו תלוי באיסור גילוי אלא במקום שדרכה לגלות, ומה שדרכה לכסות אין לה בושת כ"כ אף אם אין איסור לגלותה.

שוב הביא מס' חוקי נשים לבעל בן איש חי (פי"ז) אסור לה לעשות שום דוגמא וצורת לבוש אשר יגלה משהוא מבשרה עכ"ל, ואין זה הכרח גמור דיתכן דכן היה המנהג במקומו, והמחבר לא העתיק ריש דבריו שם וז"ל אופן מלבושיה והופעתה צריכה להיות מסודרת על המנהגים הנחוצים, אסור לה לעשות שום דוגמא וכו', הרי דבדברים הנהוגים קאי, וכן בהמשך לשונו כתב דלא הותר לגלות אלא כפות ידיה ולאפוקי זרועותיה, וזה ודאי תלוי במנהג המקום, וכמבואר בלשון הרמב"ם הנ"ל דזרועותיה בכלל מקומות הגלויות, וכמש"כ בלבש"ת סי' מ"א וסי' מ"ג.

וע"פ מש"כ דיתכן דלכתחילה אסור לגלות אפילו פחות מטפח אבל אינה צריכה לזהר אם במקרה יתגלה עד שיעור זה יתפרש גם דברי בעל חוקי נשים והרמב"ם ויתאימו לדברי החת"ס הנ"ל.

מזה של בושם שעל הגוף. ומבואר בהדיא דכאשר הבושם על גוף העורה הרי הוא אסור גם אם אינו מכיון ליהנות ממנו, כל שהוא מצב של אפשר ולא קמכוין עכ"ל סי' לבש"ת.

והנה כל דבריו שכתב כאילו השכנה"ג חידש היתר בדיון בשמים שאינם עליה, אשר מיניה ניתן לדייק דכה"ג בבשמים שעליה אסור, אינו כן (וכנראה שלא ראה המחבר אלא דברי הש"ע ולא עיין בשכנה"ג ובפוסקים שהביאו לשונו) וז"ל שם בשכנה"ג שם (בהגהת ב"י סעיף ג' שטה י"ט) וכתב הרד"א וכו' נ"ב דוקא כשלא כוון להריח אלא בהגעת עצמו אל האשה ויריח מבשמים שעליה אבל אם בלא הגעת עצמו אל האשה הבשמים נתנו ריח מברך על הריח כ"כ בתשובה חלק א"ח סימן שמ"ו ועיין במ"ש בס"ד בסימן של"ו בהגהת ב"י אות ט' דין דשייך בכאן עכ"ל סי' שכנה"ג. והנה להדיא שהתיר מריח בשמים שעל האשה ממש אם בא לו הריח ממילא, ודלא כדברי בעל לבש"ת בדבריו.

ומש"כ הפוסקים בשם שכנה"ג להקל בבשמים שעל השולחן (ודלא כה"ט) שהחמיר בזה) הוא רק מקו"ח ממש"כ להתיר היכא דהריח בא לו ממילא, דטעמא לדבריו הוא ע"פ דברי ר"ד אבודרהם המובאים בב"י דאסור להריח באותם הבשמים שמא יבא לידי הרגל נשיקה או קירוב בשר עכ"ל, ועל פי זה כתב בשכנה"ג דהיכא דאינו מקרב עצמו לאשה בכונה להריח ליכא חשש זה, ועל פי זה כתבו הפוסקים דכ"ש היכא דהבשמים אינם על האשה כלל דלא נאסר לפי סברא זו, ע' א"ר ס"ק ח' ומאמ"ר ס"ק ג', ועוד. (וכלפי זה כתב בשה"צ דיתכן דבמכוין להריח יודה בעל שכנה"ג דאסור אף דליכא חשש נשיקה, מחמת חשש הרהור.)

עכ"פ היוצא מזה דמבואר מדברי השכנה"ג להתיר אף בשמים שעל גופה כשלא מכיון להריח, ודלא כמו שהוציא המחבר מדבריו, כנ"ל (שו"ר שמחבר לבש"ת הרגיש בזה בסי' ס"ד אות ז' ד"ה ול). אך לכ' יש להוכיח לאידך גיסא מדברי ה"ט"ז שם ס"ק ג' שכתב לאסור אף בשמים שאינם עליה, שהרי כתבו הפוסקים דמדברי השכנה"ג מוכרח דלא ס"ל כדברי ה"ט"ז, וא"כ ע"כ דאף ה"ט"ז לא ס"ל כדברי השכנה"ג, ולשיטת ה"ט"ז אסור אף ריח בשמים הבא לו ממילא. ונמצא שהלכה זה תלוי בפלוגתא דה"ט"ז ושכנה"ג, וכנראה דעת רוב הפוסקים בזה דיש להחמיר כשיטת ה"ט"ז.

אך אכתי יש מקום להסתפק בדבר לענין, ומתרי טעמי. א' דהשכנה"ג התיר לא רק להריח בכה"ג אלא אף לברך עליו, וכבר השיג עליו במאמ"ר שם דלאחר שמברך על הריח הרי אח"כ יכוין להריח ממנו, אלא דבאמת אף בשכנה"ג לא כתב שאינו מכיון להריח, אלא רק שהריח בא לו ממילא והוא לא קירב עצמו לאשה, ולכ' מלשונו משמע דקאי אף שאכן מכיון להריח רק שלא ע"י הגעת עצמו אל האשה, וטעמו להתיר אינו משום שאינו מכיון אלא מחמת שאינו מקרב עצמו לאשה ואין חשש נשיקה וקירוב בשר, וכנ"ל. ובזה הוא שיש להוכיח דהוא נגד דברי ה"ט"ז וה"ט"ז לא יסבור כן, שהרי לדעת ה"ט"ז אסור אף כשאין שם אשה כלל כנ"ל, ולא בעי חשש נשיקה וקירוב בשר. אבל דעת ה"ט"ז היכא שאינו מכון להריח כלל לא ראינו לכ'. (איברא דצ"ע בלשון הש"ע"צ אם סובלת פי' זו, ע"ש.) וב', דלכ' דברי הפוסקים בסי' ר"י"ז לא שייכי לענין היתר אפשר ולא קמכוין, דאפי' אם נניח דיש להתיר היכא דאפשר ולא קמכוין להריח בבשמים שעל האשה, מכ"מ י"ל דאסור

נשאר מעשה איסור רק דלא חשבינן ליה שהוא עושהו כיון שנעשה ממילא, וצ"ע.

י"צ"ע אם יש לדמותו לאכל מאכל של איסור במקום סכנה, דנקטין דמברך עליו, ע' סי' ר"ד סעיף ט'. ולכ' יש לחלק דשא"ה דהעצם מעשה נעשה מעשה היתר כיון דהאיסור נדחה בפני פקו"נ, אבל הכא המעשה מצד עצמו

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

דרכן בכך (וכיו"ב שם אות י"ז מלחם חמודות) ולזה י"ל דאינו תלוי בדיון האבר אלא במקום שדרכן לגלות.²³

שם אות י"ב כתב דדרכו להיות מכוסה תלוי בישראליות כשרות ולא בפרוצות ונכריות, ושוב הקשה משיטת הערוה"ש גבי שער, אלא שכתב ע"ז ידוע דכל הפוסקים יצאו בתקיפות נגד דברי הערוה"ש עכ"ל. ולא ידעתי אם זה נכון, דכדעת הערוה"ש היה גם דעת בעל בא"ח כנ"ל ומובא בלית חולק בכפה"ח סי' ע"ה ס"ק י"ז, וכן נוטה דעתו של בעל שו"ת אג"מ באו"ח ח"א סי' מ"ג (ועי' בח"א מאהע"ז סי' קי"ד ד"ה ובמכסה, דיש להחמיר בזה), ואף החולקים עליו היט משום דגלוי שער דת משה ולא תלוי במנהג המקום, אבל היכא דתלוי במנהג המקום לא ראינו חולקין עליו.

ובעיקר הנידון הנה בלבש"ת לקמן אות כ"ב הביא תשובה מרן הגר"ש אלישיב זצ"ל ושם בסעיף ד' מבואר מדבריו דמה שנעשה המנהג לגלות אצל נכריות מותר גם לישראליות (ובלבש"ת שם חילק דצ"ל דלא היה המנהג מעיקרא לשם צניעות וכיו"ב נמי בס' נ"ד אות ב', וזה דוחק, דמנ"ל לומר כן בזה ולא בזה).

בסי' נ"ג אות א' כתב אולם מעלה גדולה היא לכסות פרסות הרגל כו' וכן מבואר באו"ח סי' ב' סע' ו' ויכסה כל גופו ולא ילך יחף ובמ"ב שם דע"ז אמרו חז"ל שלעולם ימכור אדם אפילו קורות ביתו ויקח מנעלים לרגליו (שבת קכ"ט ע"א) עכ"ל. אך בפ"י רש"י שם כתב הטעם שאין לך בזוי מן המהלך יחף בשוק עכ"ל (ועי' בח"א מהרש"א) ונמצא דל"ה מענין צניעות, ועי' ברשב"ם פסחים קי"ב ע"א (ד"ה ואל תמנע) דמשמע דקאי בת"ח דוקא.

לבוש הפנימי

בסי' ל"ט אות א' כתב דאסורה לגלות בגד הסמוך לבשרה ובאות ב' כתב חילוקי דינים בזה, ולכ' לא צריך לכל זה למש"כ בעצמו באות ט' דתלוי באם הדרך להתראות בגד זה או לכסותו (וכע"ז משמע ממה שהביא בסי' מ"ד אות א' בשם הגרש"ז אויערבך זצ"ל), ולפ"ז לא שייך כל מש"כ בסעיף ג'-ה', דמיני בגדים אלו הדרך ללבושם כבגד עליון ול"ה בכלל ענין זה.

(ואף עיקר דבריו שהביא מהב"ח יו"ד סי' ש"מ דגם זה אית ביה משום צניעות וכו' לא ברירא כ"כ, דהרי לא כתבו הב"ח אלא בשיטת הערוך אבל לפי פ"י רש"י בהסוגיא לא קאי, כמבואר בהמשך לשונו שם.)

שם אות ב' כתב פשוט דאסור לאיש להסתכל על בגדים אלו גם בשעה שאינם לבושים על האשה ובפרט כאשר מכיר בעלת הבגדים דלא עדיף מבגדים צבעונים דאסור להסתכל בהם גם בתלויים על הכותל כל שהוא מכיר בעלת הבגד עכ"ל. אך בגמ' שבת ס"ד משמע דאין איסור להסתכל על עגיל וכומז רק על מקומם באשה, ע"ש, ויל"פ דלא אסירי אלא דוקא במכיר

בסי' מ"א אות ז' כתב המקור חיים (להחות יאיר) כתב דחייבת מעיקר הדין לכסות האבר שאצל היד והוא הנקרא זרוע ודעת יחיד הוא עכ"ל. ולא הבנתי דבריו בזה שכתב דהוא דעת יחיד, דהרי עיקר דברי המקו"ח מובאים שם בשם לחם חמודות (והוסיף עליו רק במה שהביא ראיות לדבריו) ודברי הל"ח כבר מובאים בסי' לבש"ת אות ה', רק שהביא שם גם סו"ד הל"ח דכל מקום ומקום לפי מנהגו וכו', ומיניה דיש להתיר לדינא במקום שהדרך לגלותו, והרי אף המקו"ח סיכם בדברי הל"ח אלו וז"ל ומ"מ סיים הל"ח דכל מקום לפי מנהגם עכ"ל, וא"כ אין בין דברי הל"ח לדברי המקו"ח כלום.²⁴ גם כשדן לעיל שם בדברי הל"ח אם כונתו על חלק העליון או תחתון של הזרוע, לא הביא דברי המקו"ח בזה, וצ"ע בכל זה.

סי' כ"א אות י"ד הביא שיטת הערוה"ש להתיר בדיעבד לקרות ק"ש כנגד שער מגולה במקום שרגילי בהו, וכתב דהוא רק היתר לקרות ק"ש ולא היתר גילוי שער, וע"ז כתב והבן איש חי שכתב אחרת בשמו (בשנה ראשונה פרשת בא אות י"ב) דעת יחיד היא ולא מצאנו לה חבר עכ"ל. ולא הבנתי דבריו בענין הבא"ח, דבבא"ח לא הביא שום דבר בשם הערוה"ש (וסי' ערוה"ש על או"ח יצא לאור בשנת תרס"ג, וכמדומני שסי' בא"ח נכתב הרבה שנים קודם לזה) רק שכתב מעצמו כסברת הערוה"ש, ואף הוא לא התיר אלא אמירת ק"ש ולא התיר גילוי שער כנגדה.

אך בספרו חוקי נשים פ"ז הראה קצת פנים להתיר גילוי שער עצמה וז"ל ואמת נכון מגולה שערם (של הנשים) של אנשי אירופה) ולפי הדין שלנו אסור, אבל יש להם איזה התנצלות, כי אומרים לא נתיישב המנהג הזה אצל כל נשותיהם, מבנות אומתם וחוף לאומתם, נעשה גילוי השער כמו גילוי פניהם וכפות ידיהם, ואינו גורם הרהור אצל האנשים במבט עיניהם עכ"ל. אך כל זה התנצלות בעלמא ולא התיר כן למעשה (וגם לא בשם הערוה"ש).²⁵

ושם אות י' הביא מש"כ הגרא"ל על אביו הח"ח זצ"ל וז"ל ובימים אלו הוציא חוברת כו' נוסדה על פריעת ראש האשה בשוק שהחלו לפרוץ אז כו' ואפילו אותם שאינם פרוצים חפשו היתרים באמרם באשר כבר הופקר דבר זה ורוב הנשים הולכות בפריעת ראש שוב ליכא הרהור בזה [דהיינו דעת הערוך השולחן] אמנם מר אבי התרעם מאוד על טעות זה וכו' עכ"ל סי' לבש"ת. והנה מש"כ דהיינו דעת הערוך השולחן הוא הוספת המחבר סי' לבש"ת, ולא הבנתי מה שייחס סברא זו לבעל ערוה"ש, דהא קאי שם בהיתר גילוי שער עצמה אשר אסר בעל ערוה"ש ולא בהיתר קריאת שמע כנגדן, אלא לכ' הכונה להאיזה התנצלות שהזכיר בעל חוקי נשים.

בסי' מ"ט אות י"א (ד"ה ובכלל) תמה על בעל בן איש חי שהתיר לגלות מקצת השוק, חלק שדרכן לגלות, והק' דמהיכ"ת לחלק בדינא דאבר אחד וכו'.

ולכ' יתפרש ע"פ שיטת הראב"ה ואגודה המובאים לעיל סי' מ"ז אות י"א-י"ב דאפילו שוק מותר לגלותה אם נעשה

²³ יאזולאי דיש בזה איזה טה"ד בלשון לבש"ת.

²⁴ יובאמת לשון האגודה שוק באשה ערוה במקום שדרכן לכסות, יתכן דהכונה למקום שבשוק שדרכן לכסות ולא למקום בעולם שדרכן לכסות השוק וכמו שהבין בעל לבש"ת.

²⁵ והיינו מה שסיים שם במקו"ח וז"ל עי' עוד טור ע"ה סי' פ"ג וש"ע שם וסי' קט"ו ס"ד דדוק, ונ"מ לדון מומים ע"ש סי' ל"ט ס"ד עכ"ל, וכנראה דכונתו למש"כ בסי' פ"ג דזרועותיה מקום מגולין (לגבי תשלומי חבלה) ואילו בסי' קט"ו איתא דמראה זרועותיה לבני אדם עוברת על דת יהודית, ולדברי הל"ח יתיישב דתלוי במנהג המקום, וכמש"כ שם דת יהודית הוא מנהג צניעות שנהגו בנות ישראל ע"כ, ונ"מ להא דסי' ל"ט דמום שבגלוי אינו מבטל הקדושין, דמים שבזרועותיה תלוי במנהג המקומות כנ"ל.

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

קולה ולא מסתבר לומר דאינו מעורר הרהור עכ"ל, וכיו"ב כתב בס' ל"ט אות ד' ד"ה ומאחר (גבי קול אשה הנקלט בתוך טייפ או הנשמע ברדיו) ושם אות ו' ד"ה ע'.

אך בשו"ת ישיב משה מובא דעת הגר"י אלשיב זצ"ל להיפך, בה"ל ק"ש ותפילה שאלה 10 וז"ל האם שייך קול באשה ערוה ברדיו, גראמפון, טלפון וכדו'. האם זה תלוי אם ראה אותה אפילו רק פעם אחת. תשובה: מותר אפילו אם מכירים את האשה בגלל הדרך הטכני שבו מיוצר הקול, שאין זה קול אשה ממש, אלא חקוי ע"י גלי חשמל עכ"ל, וכמו"כ מטו מיניה בשם הגר"ז זצ"ל בס' עובדות והנהגות לבית בריסק ח"א דף רנ"ה וח"ד דף ל"ג, ע"ש.²⁷

שם באות ה' הביא דברי הרמ"א שמתיר קול אשה בקול הרגיל, וכתב דהאומר דאף קול זמר הרגיל בכלל הוא טעות ובאמת ברור מכל דברי הפוסקים שאין זה כונתו וכו', ובאות י' (ד"ה ושוב) כתב דאין דעה בעולם דס"ל להקל בזה וכו' עכ"ד. אך באמת יש דעה כזה בס' עטרת צבי (לתלמיד הב"ח) וז"ל (ס"ק ו') אבל קול הרגיל אפילו קול זמר הואיל דרגיל בה אינו בא לידי תאוה עכ"ל, וע"ע בס' לקט הקמח החדש ס"ק כ"ז דנהגו היתר בזה באונגארן במחוז העליון, וכן בני אשכנז והולנד אף החרדים וכו', ע"ש. (כל זה מהגר"ש פעלדער שליט"א). וע"ע בשו"ת אבן ישראל ח"ט סי' ס"ג בהערה לסי' ע"ה סעיף ג' וז"ל נראה דאין הביאור של קול הרגיל היינו דוקא קול הרגיל, אלא אפילו קול של זמר אם הוא רגיל בו שרי, וכן משמע לשון הגהות מיימניות שכתב וקול לרגיל בו עיי"ש, וכן משמע בב"י, ולפ"ז שפיר מותר בשבת בשעת זמירות שגם הבתולות משתתפות באמירת הזמירות כיון שהם מזמרים מקטנות והוה קול הרגיל בו עכ"ל. ושם אות י' כתב להוכיח דעת הערוה"ש דאסור בקול זמר הרגיל דז"ל הערוה"ש באה"ע סי' כ"א סעיף ג' ואסור לשמוע קול אשה קול ניגון כשאנינה אשתו כו' ובשעת קריאת שמע [ותפילה] אסור גם בקול אשתו ובשערה, אבל קול דיבור סתם מותר לשמוע מכל הנשים עכ"ל, הרי לך בהדיא דאסור לומר ק"ש בשעה ששומע שירה מאשתו עכ"ל סי' לבש"ת. ולענ"ד אין מזה ראייה, דלא כל אדם רגיל בקול זמר אשתו. (ועם כל זה מודינא דאין לקבוע להתירא מכח לשון הערוה"ש באו"ח סי' ע"ה, וצ"ב בכונתו שם.)

בסי' ע"ד אות י"א סעיף ב' הביא מהגר"ש וואזנער שליט"א ומהגר"ב זילבר זצ"ל דיש באשה הנואמת בפני אנשים משום קול באשה משום דבמשך נאומה דרכה להנעים קולה ולהחניף השומעים עכ"ד (וע"ע בס' בן איש חי פ' בא סי' י"ג דיש מחמירין בזה). והנה בזה נעלו דלת בפני כמה בעלי מסחר ועבודה, באשר הדרך בעולם הוא שנשים נואמות באסיפות בענינים אלו וא"א לזהר ממנו. אלא דלכ' שיטה זו נסתר מדברי הרש"ל בתשובה (מובא לקמן סעיף ד' ד"ה ונראה) על הרבנית מרת מרים שאמרה הלכה לפני בחורים מופלגים וכו'.

בעלת הבגד, דומיית דבגדי צבעונים, ובמלחמת מדין דקאי ביה התם לא היו מכירין הנשים שמהן שללו התכשיטין.

מכנסיים

בסי' מ"ד אות ב' כתב דאסור לבישת מכנסיים לאשה נלמד מענין פיסוק רגלים (באופן רכיבה על סוס וחמור). ולכ' יוצא לזה דלמה שהביא מס' בן יהוידע ובעל קה"י דפיסוק רגלים זה עצמו מותר בשעת הצורך א"כ כ"ש דלבישת מכנסיים מותר באופן זה, וצ"ע.

וילע"ק בסוגיא דשבת ס' ע"א וס"ג ע"ב בענין בירית דהוא אצעה שעושה לשוקיה מעל בתי שוקיה להדקן שלא יפלו על רגלה ויראו שוקיה, וכנראה שהבגד העליון לא היה מכסה שוקיה והיו מכסותו ע"י בתי שוקים. וילע"ק למ"ד שוק למעלה מן הארכובה.²⁸

קול אשה

סי' ע"ב סעיף ג' הביא מפוסקי זמנינו דבנות הלומדות במוסדות חינוך יכולות לשיר אף שנשמע לעוברים ושבים בחוץ, ודן בטעם הדבר וחילוק שבין זה לנהג בטיול וכדומה (וכתב דבמוסד חשיב שעת הדחק גדול).

וכאן המקום להעיר דיתכן דיש לחלק בענינם אלו בין אשה ובת שעושה בתוך שלה רק דממילא נראת ונשמעת במק"א לבין היכא שעושה בפני אנשים להדיא. ויתכן דעל דרך זה יתפרש מה שהשקיף אבימלך בעד החלון וראה יצחק מצחק את רבקה אשתו (פ' תולדות כ"ו, ח'), וע"ש בפ"י רש"י ד"ה כי ארכו) וכן מה שלא הזכירו הפוסקים קדמונים ענין צניעות באשה שטובלת במקום שיש חשש שיראוה בנ"א, ע' יו"ד סי' קצ"ח סעיף ל"ד (וע"ע בשו"ת אג"מ יו"ד ח"ב סי' צ"א, וצ"ע) וגם מש"כ הפוסקים שיושבת בגילוי ראש בחצרה, וכן מש"כ בגמ' שמכבסת בחצר השותפים, וע"ע בס' זה סי' ל"ט אות א' סעיף ד' שמחלק על דרך זה, וכע"ז בס' מ' אות ד' סעיף ב' ס"ק ב'. (וכן בשטמ"ק כתובות ע"ב ע"ב בשם תר"י דמחצר לחצר דרך מבוי היינו כשהולכות במרוצה ולא במסבבת במבוי, ויל"פ כנ"ל דענינים אלו תלויים בעיקר באופן הנהגתה ולא רק באם בפועל תתראה.)

ועל דרך זה יש לחלק אף הכא, בין היכא דשרות הבנות בכתה ובנין שלהן רק דשלא במתכוין נשמעות מבחוץ לבין היכא דהנהג יושב שם בתוכן. ועד"ז כתב בסו"ד בשם סי' אשי ישראל.

בסי' ע"ג אות א' יצא לדון בדין קול אשה ברדיו או טייפ, ובד"ה אבל כתב לא נראה לצדד להקל מצד זה דהשידור חי באמת אינו קול אשה עצמה ואינו רק קול אלקטרוני הדומה לגמרי לקול אשה כו' וברור אצלי דשום אחד לא יתיר לשמוע קול אשה השרה לתוך רמקול, דלדעת בני אדם הוא ממש

²⁷ התימה מה פעולתם של תכשיטים אלו הא א"א לראותם עכ"ל, לא הבנתי דמה יענה לעגיל וכמוז, א"י דהדרך ללבוש תכשיטין במקומות מכוסין, וכ"ע בח"א מהרש"א סנהדרין כ"א ע"א ד"ב שאין, דבתולות מגלחות שער בית השחי ובית הערוה משום יפוי) וכונת החזו"א הוא לדייק מדברי השו"ע אצעה שבורע משמע דאילו אצעה שבקנה הו"ל מקום מגולה וחישינן דמשלפא, וא"כ כיו"ב בבירית שבשוקה דהוא פרק העליון דוקא, וע"ש.

²⁸ וע"ע בס' ארחות רבינו ח"א או"ח סי' קע"ה.

²⁸ י"הנה בס' זה סי' מ"ט אות י"ט הביא דברי החזו"א בס' ט"ז אות ח' שהוכיח דשוק למעלה מן הארכובה מהא דאיתא בשו"ע או"ח סי' ש"ג סעיף ט"ו ויוצאה באצעה שמניחין בזרוע או בשוק עכ"ל החזו"א, ופ"י המחבר דכונתו לומר דאצעה מניחה במקום מגולה, ושבורע הוא בסוף זרוע העליון סמוך לפרק, וכיו"ב בהך דשוקה (הנקראת בירית) ומיניה דמותרת לגלות בשרה עד מקום האצעה, ר"ל עד הפרק. אך הראשונים בשבת ופוסקים בשו"ע שם כתבו היפך זה, דהאצעה ובירית מותרות ללבושם משום שהם במקום מכוסה ומשויה לא חיישינן דשלפא ומחוא, ע"ש (ומש"כ מחבר לבש"ת דאי נימא דבאמת אסור לגלות האברים האלו נשאר

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

שנתוסף עלה מדרבנן (דהיינו שיוצאת לרשה"ר (בקלתא) [בקלתה] בלי רדיד עליה) גם זה נקרא בלשון הרמב"ם פריעת ראש ע"ש. ויתכן לפ"ז דלמצב כזה כיוון התה"ד, עכ"ל סי' לבש"ת.

והנה כמדומני שדבריו נכונים במש"כ דזהו שיטה יחידאה ונגד שאר הפוסקים, אבל בעיקר דברי התה"ד לא ביאר איזה חסרון לשון ראה בדבריו. ומש"כ אוקימתא במקצת כיסוי לא ניתן להיאמר לכ', דהרי כונת התה"ד להוכיח דלדעת הרמב"ם איסור דרבנן המרומו בקרא הו"ל בכלל עוברת על דת (משה) וראייתו מדאמרו בגמ' דגילוי ראש הו"ל עוברת על דת משה אף דלדברי הרמב"ם אינו אלא זהירות מדרבנן, ואם דיש איזה אופן גילוי שער שהוא מדאורייתא ממש להרמב"ם, דלמא דזהו מה שקרוי להו הש"ס דת משה ומנ"ל להתה"ד להוכיח דאף בדרבנן שייך לקרותו דת משה, א"ו דכונתו לומר דלדעת הרמב"ם אינו אלא מדרבנן בכל אופן.

ובאות כ' כתב דמבואר להדיא בלשון הגמ' דכתובות (ע"ב ע"א) דכיסויי שערות חיוב דאורייתא הוא דעל לשון המשנה ואיזוהי דת יהודית יוצאת וראשה פרוע מקשה הגמ' ראשה פרוע דאורייתא היא עכ"ל. אך לא הביא לשון התה"ד שם שכבר דן בזה בעצמו, וז"ל ומסתמא ס"ל (להרמב"ם) הא דפריך תלמודא דאורייתא ר"ל רמז דאורייתא יש לה עכ"ל. שוב כתב המחבר ומבואר בהדיא בגמ' דפריעת שער דת משה היא דהיינו דאורייתא ולא דת יהודית עכ"ל, וכיו"ב כתב עוד באות כ"א דכן הוא להדיא ברמב"ם מדכילינהו בהדי משמשתו נדה דעוברת על דת משה ממש עכ"ל. והנה בכל זה לא בא אלא מכח ההנחה דמש"נ דת משה ר"ל דאורייתא, וכמו שפי' רוב ראשונים, אבל דעת התה"ד אחרת, ואדרבא הרי עיקר כונתו בזה להוכיח דלשון דת משה כולל אף דרבנן כנ"ל, ולא הבנתי כונת המחבר בזה (ובענין לשון דת משה אם שייך באיסור מדרבנן ע"ע מראה מקומות בס' שדי חמד מערכת ב' כלל פ"ג). ובאמת אף ברמב"ם גופא משמע לכ' דדת משה כולל איסורים דרבנן מדהביא דוגמאות של איסור דרבנן, והא דמשמשתו נדה הביא דוגמא בכתם, וע"ש במ"מ. וכן בה"יג שם הוצרך לומר דעוברת על תקנת עזרא ל"ה בכלל דת משה (ואף לא דת יהודית כמש"כ במ"מ), ומשמע דבעצם היתה ראוי להיות בכלל ד"מ עם שאינו דאורייתא. ואילו דת יהודית כתב הרמב"ם דהוא מנהג צניעות שנהגו בנות ישראל, וקרוב לומר דזהו דרגה פחותה מאיסור דרבנן לדעתו. וצ"ע בכל זה.

איזה שער מחוייבת לכסות ואופן הכיסוי

בסי' י"ד אות י"ב סעיף ב' כתב ופריצות גורמת הרהור אפילו לאיש הרגיל בהמראה ואין זה אצלו בגדר ראית מקום סתר, וכגון שבא ממקום שלא קיבלו הנשים עליהן לכסות חלק זה של הגוף. וכן מבואר בביאור הלכה סי' ע"ה סעי' ב' ד"ה מחוץ וכו' בנוגע לשערות היוצאות חוץ לצמתן, שיש מקומות בעולם שהנשים מכסות שערות אלו ויש מקומות שמגלות אותן, וע"ז כתב וז"ל ואם איש אחד בא ממקום שדרך לגלות למקום

ויע' בס' נקיות וכבוד בתפלה עמ' ק"ע (סי' נ"ט) מהגר"ח"ק שליט"א דאין איסור לומר דבר שבקדושה כנגד אשה הנואמת. (וכן בשו"ת להורות נתן ח"א סי' ס' דעתו דאין באשה הנואמת משום קול אשה, ואף הביא הראיה הנ"ל מדברי הרש"ל.) וגדולה מזו איתא בשו"ת שלמת חיים (סי' צ"ח) בענין קול לימודים בנעימה בנשים וז"ל אם ירגיש שנהנה בקול הזה יזהר ממנו עכ"ל, הרי דבלא"ה מותר לדעתו. ולקמן סי' ע"ה אות ט' דן בקטנה המזמרת מה נשתנה, ולהנ"ל אף זה תלוי באם מרגיש בעצמו שנהנה מקול זה.

והנה לקמן שם הביא מת"ח אחד דיש להתיר (במה נשתנה) מדין אפשר ולא קמכוין, רק שהעיר עליו מדין חינוך וספינן, מצד הקטנה עצמה. ומעתה שמא יש גם בזה סניף להתיר בנואמת, שהרי אין כונתו לשמוע מה שהיא ממתקת קולה לעתים, ושם לא שייך ענין חינוך וספינן, וצ"ע.

סי' ע"ו אות י"ב הביא ממטה אפרים (דיני קדיש יתום אלף למטה שע"ד סק"ח) וחק יעקב (סי' תע"ט סק"ו) שכתבו דאשה שאומרת קדיש או הלל בניגון יש בזה משום קול אשה עכ"ל.

ולענ"ד יש להסתפק בכונתם בזה, דבמט"א כתב חשש שתכוין לבסומי קולה, ולא משמע דהכונה לניגון הרגיל של קדיש אלא למשהו יותר מזה, וכן בח"י כתב שנוהגין לומר הודו בניגון נעימות קול וקשה לדעת על איזה אופן של ניגון היו אומרים במקומו ובזמנו (וכהיום נוהגין הרבה לנגן ניגונים גמורים בחלקי הגדה) אבל לא משמע לכ' דכונתו על ניגון הרגיל של הלל. ועוד דבמט"א וח"י לא כתבו דיש בזה משום קול אשה אלא מחמת הא דזמרן נשי ועניין גברי, דמשמע שהוא גרוע יותר שצריכים לכוון היטב להן, וצ"ע בגדר הדבר, ועמש"כ לעיל בשם שו"ת שלמת חיים.

וע"ע בשו"ת חו"י סי' רכ"ב ובשו"ת תורה לשמה סי' כ"ז שדנו באשה לאמר קדיש בפני אנשים ולא הזכירו מדין קול אשה. (וע"ע בשו"ת אג"מ ח"ה מאו"ח סי' י"ב אות י"ב.)¹⁰

החיוב לכסות שער (שיטת הרמב"ם)

סי' כ"א אות י"ט כתב בענין מחבלי כרס בית ישראל המצטערים מכל מה שנאסר ומבקשים לעקור כל הקדוש בישראל, ומפצים דעה כאילו החובה לכסות שערות מעיקרא אינו אלא מדרבנן וכו', וז"ל ומצאו המזלזלים במצוה זו במקום אחד יתד לתלות בו כו' והוא בתה"ד תשו' רמ"ב בשיטת הרמב"ם שכתב בתוך דבריו וז"ל ואע"ג דהרמב"ם כתב (בנוגע לאיסור יחוד) דאינו אלא מדברי קבלה, הא איהו נמי כתב דפריעת ראש באשה אינו אלא זהירות מדרבנן כדמוכח מלשונו עכ"ל, אבל התה"ד בעצמו ס"ל דהוי דאורייתא וכמבואר שם בדבריו בהדיא. ובאמת ידוע דשורה הנ"ל תמוה מאוד ואסור לבנות עליה, דהוי נגד כל שאר הפוסקים, וגם ניכר שיש שם חסרון לשון, ומי יודע מה היה כתוב שם מעיקרא. ועוד יש לדעת דמלשון הרמב"ם שנביא להלן באות כ"א מבואר דכאשר שערות האשה מכוסות בשיעור המספיק לחיוב כיסוי דאורייתא אבל לא להחיוב

¹⁰והנה דיי"א דאינו אלא דין שמיעה (ע' סי' ציונים לתורה (להגר"י ענגיל) כלל ט', ושו"ת אג"מ ח"ב מאו"ח סי' ע"ב, ועוד) וע"ע בחי' מרן רי"ז עה"ת פ' יתרו קרא ויגד משה.

¹⁰יושם אות י"ח כתב יש לתרץ דהברייתא קאמר טעמא (דאשה לא תעלה למנין שבעה) דכבוד הציבור כדי לכלול קטנה שאינה ערוה עכ"ד, ויש להוסיף אופן השכיח יותר בזקניה שפסקה מלראות ונתגרשה או נתארמלה. ומש"כ שם לדחות דמכ"מ אסור להיות שומע כעונה נגד קול אשה אף שיותר לשמוע יתכן דתלוי באשלי רברבי באם יש דין שומע כעונה בקריאת

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

ומעתה תלוי בדרכן לכסות או לגלות, אבל שער של גופה לא נאמר בה דין ערוה כלל, ואינו נעשה ערוה בזה עצמו שדרכה לכסותו, וצ"ע. (וכעין סברא זו כתב בס"י כ"א אות ט"ו ד"ה ועוד, בטעם שהוצרכו לדרוש דשער באשה ערוה.)

ס"י כ"ג אות י"ז כתב הרמב"ם (פכ"ד מהל' אישות הל' י"ב) מפרש שקלתה היינו מטפחת (ובציאה לרשה"ר חייבת ללבוש ע"ג רדיד) כו', ולכאורה מטפחת היא כיסוי שלם בלי נקבים וכל החסרון בה הוא דהוי רק כיסוי אחד בלבד. ולכ' לדעה זו נתחייבה מדעת יהודית לשים רדיד על ראשה לפני יציאתה לרשה"ר כדי שיהא עליה שמירה שניה עכ"ל.

והנה בס' באר שבע (ס"י י"ח) כתב דבר זה דרך ספק, דאפשר לומר כן בדעת הרמב"ם, ע"ש. ויע"ע בפרישה ס"י קט"ו ס"ק י' שכתב דרדיד זה הוא דבר החופה כל גופה (וע"ע הגמ"י פכ"ד מאישות סק"ו דהוא צעיף שבתורה) ומש"כ הרמב"ם כדרך כל הנשים ר"ל כל הנשים באותו מקום (ובקצת כת"י של הרמב"ם הגי' כשאר הנשים) וע' פ"ג מהל' אישות ה"א, נמצא דתלוי במנהג המקום ואינו הלכה קבוע. ובתי' ב' שם כתב דהמכסית בכיפה לא בעיא רדיד רק המכסית במטפחת בעלמא, ונמצא דהמטפחת באמת כיסוי גרוע (ודבר זה צ"ב). וע' בבית"ל ס"י ע"ה.¹⁰

כיסוי שער בביתה

בס"י כ"ג אות ב' ד"ה נמצא כתב ורש"י ותוס' והרא"ש והר"ן וריטב"א פירשו ע"פ הגמ' דכתובות דבחרצה אינה חייבת בכלום, וכן הוא להלכה לפי דעת רוב גדולי הפוסקים עכ"ל, ושוב בס"י מ"ו אות ט"ז בענין כיסוי כל גופה בבית כתב וגם ע"פ הלכה עליה לעשות כן לדעת המ"ב בבה"ל שם (ס"י ע"ה) ד"ה מבחוץ כו' דס"ל שחייבת לנהוג כדעת הסמ"ג והטור והרמב"ם שגם בחצירה ובתוך ביתה (מקום שאינה נראית לאחרים) עליה לכסות שערותיה ככל שאפשר לה עכ"ל. ובס"י נ' אות א' כתב ע"פ דברי החת"ס וביה"ל דיש חיוב מעיקר הדין לכסות בתוך הבית ולא הביא דעה החולקת כלל.

ומה שהביא בשם הבית"ל לא כתב שם, אלא שכתב אולם אפילו עיקר הדין לענין גילוי שער שהביא בשם התוספות לא ברירא וכו', וע"ש. וע"ע בדברי בנו הגר"ל זצ"ל בענין מטרת אביו בספרו גדר עולם (בקיצור תולדות אביו עמוד 40, ומובאים בס"י כ"א אות י') וז"ל אבל באמת אם שמעיקר הדין אין איסור לאשה בביתה, בפני בעלה ובפני בניה, ללכת פרועת ראש (רק ממדת חסידות שנהגו נשים צנועות כהיא דקמחית כו'), אבל הלא איסור להזכיר שמו של הקב"ה בתפלה וכו', ומשמע דקאי ע"פ שיטת אביו, ע"ש.¹¹

בס"י כ"ג שם כתב דאיתא בהדיא בירושלמי דגילוי ראש בלא קלתה איסור אף בחצר דלא שכיח ביה רבים עכ"ד, ובאמת זה אינו אלא דעת הסמ"ג בירושלמי כמובא בבית"ל, אבל הרשב"א והרא"ש וש"פ הביאו הירושלמי אליבא דשיטתייהו דמותר, ע"ש ובבית"ל ס"י קט"ו ס"ק י'.

שם אות ד' מש"כ דחצרה שהזכיר הב"ח באה"ע ס"י קט"ו (שכתב דלשיטת הרמב"ם והטור בעיא לכסות שם במטפחת)

שאין דרכן לגלות אסור לקרות ק"ש כנגדן עכ"ל. וזה אסור הגם שאיש הזה רגיל בראיתו שערות כאלו ואצלו אין זה ראיתו מקום סתר. וע"כ דפריצות גורמת הרהור גם באינו בגדר ראיתו מקום סתר [לגבי האיש הזה] עכ"ל לבש"י. וכי"ב נקט במק"א בספרו דמה שאינו גורם הרהור אין בו איסור, בס"י כ"ד אות ג', שכתב דאם אין סיבה של הרהור אצל הבעל לא יחול עליו איסור כלל (לברך מול בשרה) גם אם יש בו טפח, ודלא כבעל אג"מ עכ"ד.

וצל"ע מאי שנא מאמו ובתו שכתב בלבש"י בס"י ט"ז אות ז' דמותר להסתכל ואינם גורמים הרהור (אם לא כשמתכוין להנות) ומכ"מ אסור לברך מול בשרם, דכל שנתפס בו שם ערוה אסור לברך נגדו אפילו אינו גורם הרהור אצלו במיוחד, וכמו"כ כתב המחבר בס"י י"ד אות ב' גבי שמיעת קול בתו, ואף הכא כיו"ב.

וכי"ב נ"ל במש"כ שם (ס"י י"ד) סעיף ג', שהביא דברי הביה"ל שם וז"ל ואם בא ממקום שאין דרכו לגלות למקום שדרכו לגלות מותר אם אין דעתו לחזור עכ"ל, וע"ז כתב בלבש"י וחיידוש גדול מבואר בהבה"ל, והוא דמיד כשאין דעתו לחזור משתנה טבע האדם ונעשה אצלו הטבע של בני המקום ואצלו אין שערות אלו בגדר מקום מכוסה עכ"ל. ונלע"ד אם היה דין זה בבית"ל בנוי על חיידוש גדול בטבע בני"א לא היה לו לכותבו כדבר פשוט בלי שום ראיה ומקור ואף בלי הסבר, א"ו דאין זה כוונתו.

אלא דמה שחשיב מקום מגולה ומכוסה אינו תלוי בדוקא בסברות כאלו, ואין צריכים לדון על כל אדם ואדם אם מקום זה גורם לו הרהור, אלא חז"ל קבעו דמקום שדרכו לכסות יש בו דין ערוה לגבי אמירת דבר שבקדושה, ומה שחשיב דרכו לכסות תלוי בכל מקום ומקום, וממילא דתלוי באם דעתו לחזור ככל דינים התלויים במקום.

ס"י נ"ד אות ח' כתב דאף דבעלמא אמרינן דבמקום שדרך לכסות הוי ערוה לק"ש, מכ"מ פחות מטפח ל"ה בכלל זה, ועל פי זה דחה דברי שו"ת שלמת חיים שהביא ראיה להתיר גלוי שערות היוצאות חוץ לצמתן מדמותר לבעל לברך נגדן, ובזה דחה דשא"ה דהן פחות מטפח עכ"ד.

ולא הבנתי דבריו בזה, דהרי הך כללא דפחות מטפח לא נאמר גבי שער אשה לפי דעתו בס"י י"ז אות ט' וס"י כ"ד סעיף ט"ו (וכדמשמע בפסקים, ודלא כדעת בעל אג"מ או"ח ח"ד ס"י קי"ב אות ד'), ומה שהתיר הרשב"א בברכות כ"ד ע"א אינו מדין פחות מטפח אלא הוא היתר בשער שיוצאת חוץ לצמתן דוקא, דשערות אלו לא הוה בכלל שער אשה (ובס"י י"ז שם ד"ה ונוסף אף הביא ראיה לזה מס' שלי"ח עצמו), ובזה שפיר קאמר בעל שלי"ח דאם נימא דל"ה שער לגבי ברכות ע"כ דמותרות לגלותן, ואילו נימא דיש להם תורת שער אשה תיהוי כמו כל שער אשה פחות מטפח דאסור לברך נגדן.

בס"י כ"ב אות ד' הביא מבנו הרי"י שליט"א וז"ל די"ל דבמקום שדרך להקפיד ולכסות שערות הצואר יהא מאיזה סיבה שיהא ע"ז נעשו שערות אלו כמקום שדרך להיות מכוסות עכ"ל.

ויל"ע בזה, דיתכן דלא נאמר דין מקום מכוסה אלא על בשר ושער ראשה של אשה, דנאמר בהן דין להיות ערוה

¹⁰יובטעם לאוסרים שינה טעמו, דבס"י כ"ג כתב דהוא משום דצניעות הוי גם מפני השכינה וכו', ובס"י מ"ו כתב והוא מצד גזירה אטו חסרון לבוש במקום שרואין אותה עכ"ל, ובס"י נ' הביא ב' טעמים אלו.

¹¹ויל"ע בשעה"צ שם ס"ק ה' שהבין בפשיטות דמה שבכלל דת יהודית שייך אפי' רגילות לגלותו, וצל"ע אם זה מתאים לדברי הפרישה אלו.

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

רק שלמעשה נהגו ע"פ הזהר לכסות כל השערות (אפילו בבית), דלא כמהר"ם אלשקר, אבל במהות קלתה לא כתב כלום, ויל"פ ע"פ דבריו בתשובה האחרת. ובשו"ת דובב מישרים סי' קכ"ד (אות ב' ד"ה הנה) הביא דברי החת"ס בח"ו ולא העיר בו, ע"ש.

שם באות ט"ו כתב לא כדאי לפרסם בימינו הדין דקלתה לבד מותרת בתוך הבית עכ"ל ושמה"ט השמיטו מספרו (כנראה הכונה לס' עוז והדר לבושה), וזה מחמת ספיקות וחששות בגדרי קלתה וכדומה. והנה חוץ מזה שלא חש לדברי עצמו בהקדמה לספרו שכתב דאין ראוי ללמד חומרות בתורת עיקר הדין, הרי כל ענין כיסוי בתוך הבית הוא חשש נגד רוב פוסקים באיסור דרבנן (בנוסף למדת חסידות וענינים ע"פ קבלה) והבו דלא לוסף עלה לאסור עוד יותר בקלתה מחמת חששות.

פאה נכרית הנראית כשערה

הנה מקור ההיתר ללבוש פאה נכרית הוא השלטי הגבורים פ"ו דשבת (כ"ט ע"א בדה"ר) ובסי' כ"ח אות ד' כתב המחבר לדיק בלשון הש"ג שכתב דשער באשה ערוה דקאמר לא הוי אלא בשער הדבוק לבשרה ממש ונראה גם בשר עם השיער כו' דאין האיסור בשער אשה משום ערוה אלא במחובר לבשרה וגם הבשר נראה עם השער כדאוקימנא עכ"ל הש"ג (כפי שהעתיקו המחבר), וע"ז כתב לפרש דמש"כ דגם הבשר נראה עם השער ר"ל דכל שנראה הבשר עם השער הרי נראה כשערה ממש ומה שנראה כשערה ממש אסור אף בעל שה"ג, והסיק שזה ברור בכונתו (ומכאן זה שוב צווח על הקלקול שעשו מייצרי השיטיל וכו') עכ"ל.

והנה ברישא אמינא דלא שייך לומר שזה ברור בכונת הש"ג, לאחר שבעצמו הודה שלא הבין כן בעל באר שבע בדבריו (וכן כל הפוסקים שדנו בדין מראית עין ולא העירו שהש"ג בעצמו כבר דן בזה מבואר שלא הבינו כן), וגם קצת דחוק לומר שכונת בעל שה"ג לרמוז לדין מראית עין שלא דן עליו בהדיא בדבריו.

אלא דאף בלא כל זה לכי' דברי המחבר לא ניתנו להיאמר, שהרי דברי הש"ג ברורים דכדי לאסור בעינן ב' תנאים א' שיהא דבוק לבשרה וב' דנראה הבשר עם השער, ובכל אחד בלא חבירו אין איסור, ואילו לדברי הלבש"ת ההיפך הוא דאם נראה הבשר עם השער אסור אף אם לא דבוק לבשרה, וזה נגד דברי הש"ג כנ"ל. וכאן המקום להעיר דהמחבר בהעתיקו לשון הש"ג שינה קצת בלשונו וכתב וגם הבשר נראה עם השער במקום שכתב בנוסח הש"ס שלפנינו וגם שהבשר נראה עם השער, ול"ל אם זה פליטת הקולמוס או שמצא נוסח אחר, וע"פ נוסח זה שהעתיק המחבר וגם הבשר כנראה שכונתו דלשון גם קאי על השער, ר"ל גם הבשר גם השער נראים כאחת, ואינו תנאי אחר. אבל לפי הגירסא לפנינו הרי מש"נ וגם חוזר על מש"כ במחובר לבשרה ר"ל שמחובר לבשרה תנאי האי' לאסור, וגם שהבשר וכו' תנאי ב' כנ"ל. ואילו לגי' דידן אא"ל כן, כנ"ל.

ועיקר כונת הש"ג במש"נ וגם שהבשר וכו' צ"ב, ואולי כונתו להחזיר אף היכא שהפ"נ דבוק היטב לראשה, דלא תימא כה"ג חשיב מחובר לראשה ואסור כמו שערה ממש, קמ"ל, וצ"ע בזה.

היינו מקום סגור מעיני הרואים וכו', הוא דוחק, דבדרך כלל החצרים היו משמשים הרבה בתים. ומש"כ להוכיח דאם נראית למיעוט בני אדם לא מצאנו מי שיאמר שאינה חייבת בכיסוי לכה"פ מדת יהודית מדינא דמבוי עכ"ל, צריך ראיה, ומה שמש"כ בענין קול אשה בתוך ביתה הנשמעת לחוץ. ומה שהביא מרש"י בכתובות שם דבמבוי לא שכיחי רבים (ומכ"מ חייבת בכיסוי דקלתה) הנה ודאי דיש דרגות בזה, ובמבוי לא שכיחי רבים כמו רה"ר ומכ"מ שכיח יותר אנשים מחצר ומכ"מ אף בחצר נמצאו דיורי הבתים ושכנים לפעמים ול"ה כמו ביתה ממש, (ובראשונים שם הביאו מירוש' דמבוי שאין רבים בוקעין בה דינה כחצר). אך הדבר מפורש בדברי החת"ס סי' ל"ו שכתב ודעת התוס' דבחצר היינו בביתה וחדרה מותר עכ"ל, וצ"ע.

ומש"כ הבי"ח בסו"ד והכי נהוג בכל גבול ישראל דאפילו בפני אנשי ביתה אינה שרויה פרועת ראש בלא מטפחת וכיפה בראשה עכ"ל, יש להסתפק אם הכונה דמנהג זה להחמיר היינו עיקר הדין כפי שיטה זו, או"ד דהמנהג להחמיר כשיטה זו ועוד יותר אפילו בתוך ביתה ולא דזהו מעיקר הדין. ויתכן דהמנהג נתפשט ע"פ הזוהר, וע' בביה"ל. ומכ"מ החת"ס נקט ליה דהבי"ח אסור אפילו בחדרה כמפורש בדבריו ד"ה ודעת (רק דבזה פליג עליה בעל אג"מ, וכמו שהביא המחבר).

שם אות י"א האריך להוכיח מאחרונים דהמנהג היה לכסות השער אפילו בתוך הבית, ולכ' נראה דאכן כן היה בזמן אחרונים אלו (עם דיש להעיר דבסי' נ"ד אות ד' הביא משו"ת מהר"י הלוי לאחיו של הט"ז (סי' ט') שכתב דבביתם מכסות ראשם ע"פ הרוב עכ"ל, הרי דאף בימים אלו לא היה מילתא דפסיקא). ולאידך גיסא יש להוכיח שלא היה המנהג כן בזמן הש"ס לפי מה שפי' רוב ראשונים דמש"נ בגמ' א"כ לא הנחת לבתו של אברהם אבינו לשבת תחת בעלה קאי על גילוי ראש בחצר בלא קלתה, הרי להדיא דכן היה המנהג ומה"ט אם באנו להוציא מתחת בעליהן כל העושות כן לא הנחת וכו', וכן מפורש בדברי הראשונים שם, ע' רשב"א ריטב"א ר"ן ועוד.

ובאמת יש קצת משמעות דאף בימי הראשונים היה המנהג לגלותן בבית, מדלא העירו הראשונים בזה בפ"י גמ' זו, ואולי דנשתנה הענין אח"כ עם התפשטות ס' הזהר. ויע"ע בב"י או"ח סו"ס ש"ג שהביא בשם הכלבו דהאידנא נהגו (הנשים) לקלוע שערן ואין מי שימחה בידן לפי שמוטב שיהו שוגגות וכו' שא"א למנען שלא יתגנו על בעליהן עכ"ל, וע"ז כתב בבב"ב ואין טעם בדבר שהרי השער מכוסה הוא ומאי שלא יתגנו איכא עכ"ל, ושמה דחלוקין במנהגן בזה.

ואף בס' הזהר, אם שהפליג בגודל הענין, מכ"מ משמע דלא היה כן מנהג העולם באותו דור, שהרי אמרו ואי עבדית כן כו' בנהא יסתלקון בחשובין על שאר בני עלמא ע"כ, הרי דמן הסתם שאר בני עלמא לא היו אמותיהם עושות כן, ומשמע דבאותו זמן היתה הנהגה ליחידים ומתאים לגמ' ודברי הראשונים הנ"ל. (ולזה יתיישב דברי בעל אג"מ ממה שהקי' עליו בלבש"ת סי' ע' אות פ"ז, ע"ש).

שם אות י"ד כתב בשם החת"ס סי' ל"ו דקלתה סתומה לגמרי (וכי"ב כתב שוב באות י"ז) ומכאן זה פקפק בדברי החת"ס ח"ו סי' ב' שכתב להדיא דקלתה הוה פרוץ מרובה על העומד דשמה לא כתבו החת"ס עכ"ל.

והנה לא ראיתי שום משמעות בענין זה בדברי החת"ס סי' ל"ו (רק דמטפחת בכלל קלתה, כמוזכר בשאר פוסקים)

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

דבאמת הפאות אינן ניכרות גם במקום שדרכם לחבושם ורק ששם אין מראית העין באשר יודעים שדרך החרדיות לחבוש פאה ולכן ודאי היא חבשה פאה, דודאי אין המ"ב ס"ל דעה נפסדת זו שצעקו נגדו כל גדולי ישראל וכדמוכח גם מהמגן גבורים שהעתיק שאסר שערות עצמה שנחתכה באשר קשה להכיר שהן פאה ולא שערות עצמה) עכ"ל ס' לבש"ת.

והנה כבר כתבתי דבמג"ג לא כתב טעם זה למה שאסר בפ"נ של שער עצמה, אלא דבלא זה יש לתמוה כאן דבאמת מה שמחבר לבש"ת קרי לה דעה נפסדת, וכאילו הוכיח נגדו מדברי המג"ג, הוא באמת דעת בעלי המג"ג עצמם כמפורש בדבריהם שם, וז"ל (סעיף ג') וגם גוף דבריו לחוש בפיאות משום מראית העין לפע"ד ברבים שנהגו כן לא שייך מראית העין דלא חשידי וע' ביו"ד סי' קמ"א סעיף ד' בהגה"ה וכ"ש בזה דכל הנשים נהגו כן האיך אפשר דכלהו יעברו על דת משה ויהודית עכ"פ ומכ"ש למאן דסובר דהוא מדאורייתא, וע"כ ישפטו הכל שהוא פאה נכרית עכ"ל מג"ג, הרי ברור מללם דזה עצמו שהרבה לובשות אותו מוציא מידי מראית עין ולא מחמת סברא בהכרת אנשים אלא משום דהיכי דיש לתלות להיתר ולאסור לא אמרין דחשדינן לרבים שעושין איסור, וכן מבואר במה שצינו לדברי הרמ"א בס"י קמ"א בענין צורות שבמדור דיש מתירין בשל רבים דליכא חשדא, והתם אינו ניכר כלל"ט, והם הם גם דברי בעל אג"מ המובאים לעיל, וכמש"כ שם, ולכ' הדין נותן לפרש גם המ"ב על דרך זה. ול"י איזו גדולי ישראל צעקו נגד דעה זו (ובעיקר הסברא יע' בשו"ת מהרש"ם ח"ב סי' רמ"ד ד"ה ומ"ש מתשו', מה שדן בזה), ועכ"פ כנראה שהוא דעת גדולים וטובים, כנ"ל.

(ומש"כ המחבר לדיק מדברי הגרשז"א זצ"ל דבעינן שיהא ניכר לאנשים ולא סגי אם ניכר לנשים, לכ' נראה דלאו דוקא ולא נחית הוא ז"ל לדון בזה, ובפרט לאחר שהגאון בעל אג"מ כתב מפורש אחרת, וכן נראה מדברי בעל קה"י שהביא.) ובאות א' ד"ה והשלטי כתב ע' מ"ב סי' ע"ה סס"ק ט"ו דלכו"ע בעינן שיהא ניכר עליה ששערותיה מכוסות עכ"ל. ודבר זה לא כתב במ"ב שם, וכנראה דכוונתו למש"כ שם וכתב עוד שם (במג"ג) דאם אין מנהג המקום שילכו הנשים בפאה נכרית בודאי הדין עם המחמירין בזה משום מראית העין עיי"ש עכ"ל המ"ב. אך כל זה במקום דלא נהיגי בהו, דבעינן אחר דעת המג"ג דליכא חשש מראית העין, כנ"ל.

ושוב באות ה' שם ד"ה ואין כתב המחבר להוכיח דלא מהני מה שרבו הנשים ההולכות בפאות כאלו וז"ל אם חשבון זה נכון (ר"ל דאכן מהני) אז גם אשה שבאמת לא כיסתה ראשה כלל י"ל שאין שערותיה גורמות הרהור מאחר שאינו ניכר לגברים שאלו הם שערותיה כו' ומאחר דפשוט דחלילה לומר כן ולא אמר שום פוסק אמיתי שמותר לברך מול נשואה דתיה שלא כיסתה שערותיה, מובן מאליו דהגדר הוא שצריך להיות ניכר אצל הגבר הרואה אותה דאין אלו שערותיה עכ"ל.

בסי' כ"ח אות ג' האריך לפרש דברי בעל אג"מ (ח"ב סי' י"ב) שכתב דליכא חשש מראית עין בפאה נכרית שנראה כשערה, דכל כונתו מחמת דע"פ רוב ניכר דל"ה שערה, משא"כ פ"נ היפות של היום עכ"ל ס' לבש"ת, וכנראה שכונתו לפי לשון האג"מ לנשים ודאי ניכר ברובא דרובא וכו' דהכונה שאותן פ"נ עצמן דקאי בהו ניכר ע"פ רוב (ולזה הוסיף בדברי האג"מ כאילו קאי היכא דניכר מקרוב ולא מרחוק, מה שמבואר אחרת בדבריו בד"ה ויש אלא דאף מקרוב לא ניכר אלא ברוב פעמים, ע"ש) ולכ' הלשון לא משמע כן, דמש"כ אולי גם כולן ר"ל כל הפאות ולא הראיות, וכונתו שכיון שרוב פ"נ ניכרות לא גזרו על המיעוט של פ"נ שאינן ניכרות.

והנה באג"מ שם ד"ה ויש כתב עוד טעמים להתיר, שלא גזרו כלל דין מראית עין בכיסוי שער דהוא איסור עשה, ועוד טעם גדול להתיר דכיון שידוע לכל שיש ללבוש פ"נ שתהיה נדמית כשערות האשה עצמה אין לאסור וכו' (ולכ' ר"ל דהוה כמו אוכל בשר דלא אמרין דלמא יחשדוהו שאוכל בשר נבילה היכא דאין היכר שהוא שחוטה, וכע"ז העיר בעל לבש"ת בס"י פ' אות ח' סעיף ד'), וזה י"ל אף היום דידוע שיש פ"נ מסוג זה. (וע"ע כע"ז בס' קופת הרוכלים (פתיחה לסדר מועד לפי תפא"י) כלכלת השבת מלאכה ל"ד (הבונה) ד"ה ואפשר עוד. אך לגבי פ"נ דעתו דיש בזה משום מראית עין בפ"י לפ"ו דשבת מ"ה ופ"ד דנזיר מ"ה.)

עכ"פ לכ' מכל זה מבואר בדעת בעל אג"מ שכונתו להתיר פ"נ הנראית כשערה בכל אופן ודלא כמש"כ בס' לבש"ת. ומש"כ להקשות ממש"כ במק"א באג"מ לאסור בכגון כניסה לחנות שמוכרת טריפה וכדומה, הנה כבר כתב כאן דהכא ידוע לכל שיש ללבוש פ"נ שתהיה נדמית כשערות האשה עצמה, וכנ"ל, וממילא דלא דמי להנך גווני שאסר. (וצל"ע במש"כ באג"מ שם דאף אם יחשדוהו אנשים שאין מכירין אותה אין קפידה בזה, ע"ש, וצ"ע.)

והנה שם אות ה' בד"ה וגם הביא ממ"ב (סי' ע"ה ס"ק ט"ו) בשם מג"ג לאסור פ"נ העשויה משערות עצמה וכתב לפרש טעמו דהוא משום דיותר קשה להבחין שזו פ"נ (ומיניה דאף פאות אלו כיו"ב), אך לא ביאר מאיזה טעם יהיה המציאות כן (אם לא באנשים הבקיאין במראה שערותיה, אבל לאינשי דעלמא אין נ"מ בזה). וע"פ פשוטו יל"פ בע"א, דס"ל דכיון דזהו שער עצמה יש לחוש לדין שער באשה ממש ככה"ג אף שאינה מחובר ממש לראשה, ולא דמי לשער חבירתה דא"י ליחשב בכלל שער. י"י.

ושם באות ו' ד"ה וכן מבואר הביא המחבר דברי המ"ב שם בשם המג"ג דבמקום שהמנהג שאין לובשין פ"נ בודאי הדין עם המחמירין בזה משום מראית העין, וכתב בכונתו וז"ל דכאשר לא רגילים בפאות לא מבחינים שאשה זו חבושה פאה משא"כ כאשר רגילים בהן אז רואים בבירור שהיא חבושה פאה נכרית על ראשה. (דאין לפרש בכונת המ"ב

הגר"ב פרענקל (בעמח"ס ברוך טעם) וז"ל עיין בלבוש שאין מבואר מדבריו כמ"ש המחבר הזה משמו עכ"ל.

י"באמת בדמיון זה של המג"ג יש מקום לפקפק, דהרי הך דסי' קמ"א לא קאי בדבר שהרבה אנשים עושים אלא בדבר שהציבור עושה, ושמן דרך בזה הוא דנאמר דברים לא חשידי, וע' בשו"ת חת"ס או"ח סי' ס' ד"ה אמנם, ובשו"ת מהרש"ם ח"ג סי' קכ"ד ד"ה ובהיותי, ובח"ה סי' מ"ו, אבל עכ"פ מינה ראינו בכונת המג"ג דכוונתם דאין חשש מ"ע במה שרבים עושים, ולא דיש בכה"ג היכר, כנ"ל.

י"ובענין פ"נ העשויה משערות עצמה כתב בס"י ל"ט אות ה' דע' בלבוש שם סעיף ב' שאוסר פ"נ העשויה משערות האשה עצמה עכ"ל, ודבר זה לא נמצא בהדיא בלבוש שם אלא כתב וכ"ש פאה נכרית שאינה שלה אפי' דרכה לכסותו מותר עכ"ל הלבוש, ולכ' מש"כ שאינה שלה הוא פירוש ענין פאה נכרית, דנכרית ר"ל לאפוקי משערות עצמה הגדילים על ראשה (ולא שער של נכרית), ולא בא להבליע כלאחר יד דין מחודש בדין פ"נ, וכן מפורש בפמ"ג א"א סי' ע"ה ס"ק ה' וז"ל וכפי דעתי ההדיוטית מ"ש הלבוש פאה נכרית שאין שלה היינו תלושים ומ"ש משערותיה או מחברותיה שרי עכ"ל, וכן משמע לכ' לשון כפה"ח ס"ק כ', ע"ש. ובאמת כדברי לבש"ת כתב בהגהות עטרת זקנים לשו"ע או"ח סי' ע"ה סעיף ב', ועי' כתב בהגהות

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

וצליע בזה, דהרי לשיטת הערוה"ש ודעימיה הרי כל שדרך הנשים לגלות שערותיהן מותר לברך כנגדו, ולפי"ד המחבר להשוות פ"נ הנראה כשערה לשער עצמה ממש למה באמת לא יאמרו הני רבוותא דמותר כה"ג (לברך נגד שערה ממש היכא דלבושות פאות הנראות כשער). אלא דלכ' י"ל דמכ"מ חלוק הוא.

ולכ' נראה דלא שייך לומר בזה סברות דהרהור זה דומה להרהור זה וכדומה, אלא התורה קבעה דין ערוה על מקומות מסוימות, ומה שבכלל זה הוי בכלל ומה שלא לא, ולפי מה שקי"ל להתיר פ"נ לית ביה דין שער ול"ה ערוה. רק דאף מה של"ה בכלל דין ערוה אינו מדרך צניעות אם באמת גורם הרהור (והיינו דברי הגרש"ק זצ"ל שהביא שהחמיר בפ"נ במקום שאין דרך ללבושן מחמת פריצות והרהור), אבל מה שנתגלו לי"ל בה.

שם אות ו' (ד"ה ודבר) כתב ע' בישועות יעקב סי' ע"ה סס"ק ג' שכתב וז"ל והא [דת יהודית כיצד, יוצאת וראשה פרוה, ומקשה הגמ'] דאורייתא הוא, ולא מוקי לה ביוצאת בפיאה נכרית, היינו דממה נפשך, או דאף דת יהודית לא קעביד [היינו היכא דניכר עליה שאינן שערותיה] או דיש איסור תורה [היכן דאינן ניכרים] ובתשובה הארכתי בזה עכ"ל. הרי שכתב שכל שאין היכר שהפ"נ אינן שערותיה אסורות הן מן התורה עכ"ל סי' לבש"ת.

אך באמת אין שום רמז לכל ענין פאות ניכרים ואינן ניכרים בכל דברי הישועות יעקב, רק שמחבר לבש"ת הכניסו לתוך דבריו בסוגריים, ובפשוטו כונת בעל ישי"ע על מחלוקת הש"ג ובי"ש בעיקר היתר פ"נ, אשר האריך בענין זה בריש דבריו שם, ע"ש, ובזה מסיק דעכ"פ אינו איסור דרבנן, דלמר אין בה אפילו ד"י ולמר יש בה איסור תורה (ועל דרך זה בפמ"ג א"א סי' ע"ה ס"ק ה').

ושבו (ד"ה וכן) כתב דכן מבואר בשו"ת חסד לאברהם (מהד"ת אהע"ז סי' פ"ז) שכתב וז"ל ע"ד מה שנהגו הנשים ללבוש פיאה נכרית בראשם עד שנראה כאילו הם הולכים בשערות עצמן מגולה כו' אבל לפענ"ד שיש בזה איסור דאורייתא וכו' עכ"ל.

ולא הבנתי דבריו בזה, דהרי זו מחלוקת קדומה בישראל אם להתיר פ"נ או לאסור, ועיקר טעמם של האוסרים הוא מכח זה שנראה כשערה, וכמבואר בכל דבריהם בזה, ולא נתקבלו דבריהם ברוב מקומות בישראל אלא סמכין על המתירים בזה, רק דמחבר לבש"ת בא לחדש דאף המתירים לא התירו אלא פ"נ שאינו נראה כשערותיה ולא פ"נ שנראה כשערותיה, וא"כ מה יתן ומה יוסיף אם יביא פוסקים האוסרים כל פ"נ מטעם דנראה כשערה, וכמפורש בדברי חל"א שלא כתב לחלק בין הפאות אלא אסור כולם מחמת שנראים כשערה, והוא כשיטת הב"ש (רק שהוסיף דלדעתו כה"ג אסור מעיקר הדין ולא רק מחמת מראית עין), אבל אין שום הכרע בדעת המתירין.

ובאמת נראה להיפך, דמדברי הב"ש ודעימיה מבואר דלא היו הפאות ניכרין כפ"נ ע"פ רוב, ומכ"מ שאר פוסקים התירוהו ולא מסתברא לומר שהיה מחלוקות במציאות, אלא משמע שהתירו אף באופן זה.

ושם אות י"ב הביא ראייה לאסור פאה שנראה כשערה מדאמרו חז"ל במשנה דכתובות (ט"ו ע"ב) אם יש עדים שיצאת בהינומא וראשה פרוה כתובתה מאתים, ולמה לא ניהוש לפ"נ שנראה כשערה עכ"ל. והנה אף זה כבר הובא בטענה לאסור כל פ"נ, ע' שו"ת קנאת סופרים (להגר"ש קלוגר זצ"ל) סי' ע"ב וז"ל מן המשנה הנ"ל יהיה מוכח דפאה נכרית אסור דאל"כ מה ראייה דראשה פרוה דלמא הוי שער נכרית דהרי א"א להכיר בלי הבחנה אם הוי שער שלה או של אחרת וכו', ע"ש.

ושמא יש ליישב לפי פ"י רש"י שם וראשה פרוה שערה על כתיפה כך היו נוהגין להוציא את הבתולות מבית אביהן לבית החתונה עכ"ל, ומבואר דאין העדות על מה שהיתה הולכת ברחוב אלא על טקס מיוחד שהיו נוהגין בשעת החתונה בימים אלו בבתולות ולא באלו שהיו נשואות כבר, ודומה לענין חילוק קליות המוזכר שם, וכמו"כ משמע ברמב"ם בפיאה"ש שם ובה"ל אישות, ולק"מ.

ושם אות ה' הביא מהגר"ל דיסקין זצ"ל (קונטרס אחרון סי' רי"ג) שהביא דברי הש"ג וכתב עליהו דוקא כשניכר לכל שלא נעשית משער של עצמה וכו'. ויל"ע אם כונת הגר"ל"ד לפרש דברי הש"ג באופן זה, או אולי לומר דלא סמכין עליה באופן זה, וכמו שמשמע בסו"ד שם שכתב דאין ראייה להתיר ברה"ר ושמא דוקא בחצר התירו, ואילו הש"ג לא חילק ומשמע שדעתו להתיר אף ברה"ר, והוא אחד מטענות בעל בא"ש עליו. וריהטא דלישניה כצד ראשון².

ושבו הביא דברי בעל קה"י זצ"ל וז"ל ועל דברי מהרי"ל דיסקין הללו כתב מרן בעל קהלת יעקב בקריינא דאגרתא ח"ב סי' קכ"ד וז"ל עצתי הוא שיפרסם מעלת כבודו דברי הגר"ל"ד ככתבו וכלשונו, ואם נמצא אחד מאלפים אשר יציית ומוכן לעשות מלחמה עם זוגתו לקול אחד מחכמי ורבני הדור כל שכן שיציית לדברי הגר"ל"ד זצ"ל נכון שיתקשר מעלי עם הרב ר' ... בירושלים אשר הוא מתעסק לזכות הרבים בענינים כאלו עכ"ל, עכ"ל סי' לבש"ת.

והנה לשון זה של קרד"א מובא באופן מקוטע (ואף בשינוי לשון קצת) ובזה ניתן לקורא מקום לטעות כאילו בעל קה"י זצ"ל דן בענין זה והסיק דכפי הדין וכפי מצב הדור יש לדעתו צורך לפרסם תשובה זו של הגר"ל"ד ואף אם נמצא אחד מאלפים שיציית וכו'. וכ"כ בהדיא באות א' ד"ה אם וז"ל ועי' קריינא דאגרתא ח"ב סי' קכ"ד שכבר כתב שאסור לאשה ללבוש פאה נכרית שאינה ניכרת כפ"נ כלל עכ"ל.

אך המעיין בקרד"א שם יראה אחרת, דז"ל שם לכבוד הנכבד ויר"ש אשר לא ידענא איך אתארהו מו"ה ... שיחי, מכתבו קבלתי והנה חפשתי בתשובות מהר"ל"ד ז"ל ולא מצאתי משי"כ מעלי בשמו, לא בסי' ר"ג שבדף נ"ג ולא בסי' ר"ג שבדף פ"ד סע"ב. ואם אמת הוא שנמצא הוראה לאיסור בספר הגר"ל"ד ז"ל עצתי הוא שיפרסם מע"כ דברי הגר"ל"ד ז"ל ככתבו וכלשונו, ואם נמצא אחד מאלפים אשר הי' ציית וכמוכן לעשות מלחמה עם זו לקול אחד מחכמי ורבני הדור כש"כ וק"ו שיציית לדברי הגר"ל"ד ז"ל. נכון שיתקשר מעלי עם הרב ר' ... בירושתי' אשר הוא מתעסק לזכות הרבים

² והתולן על אלה שהדפיסו כתביו אלה שלא נרשמו לדפוס) עכ"ל, ואם דברים אלו נכונים לא ניתן לדייק כ"כ בלשונו בכתבים אלו.

³ איברא דבס' עיר הקודש והמקדש (להגר"מ"ט ז"ל) ח"ג סי' כ"ז עמ' שצ"א כ' וז"ל אבל כאשר שמענו הדברים שרשם הגאון מהר"ל"ד זצ"ל בכתביו אלה הם מימי עלומיו שרשםם אז רק בתור הערות לפי שעה כדי לבארם במשך הזמן (והלא שמענו מה שבנו הגאון מהר"ר יצחק ירוחם זצ"ל מחא

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

עוד שם הביא מכתב מהח"ח זצ"ל (נדפס בסו"ס ח"ח עה"ת) שכתב דהמאדע החדש מביא אדם לידי הרהור עיי לבישת בני ביתו. אך מש"כ המחבר לפרש דר"ל מקום החזה והירך וכדומה נסתר מדבריו שם בהגה"ה וז"ל עיי מחויב כל איש לתקן בביתו שלא ילכו ב"ב בזרועות מגולות, וכן כל לבושיהן יהיו עשויות כדין, כדי שלא יביא עצמו לידי הרהור עכ"ל, הרי דאף זרועות מגולות וכל שלא היו כדין בכלל (וכנראה דאף המחבר הרגיש בזה לקמן סי' מ"ב אות ג'). ושמה יש לדייק בלשונו במש"כ בני ביתו, דמה שכתב שמביא לידי הרהור י"ל דהיינו בשאר בני ביתו ולא באשתו ובנותיו, ומצינו בכמה מקומות לשון בני ביתו דקאי על משרתים וכן בשאר קרובים (וכלשון תורה פ' לך לך ט"ו, ג' והנה בן ביתי יורש אתי, וכן בקהלת ב', ז'), וכמו שאז"ל ויהיו עניי בני ביתך (אבות פ"א מ"ה) וע' ברכות כ"ד ע"א ובפי' רש"י ותוס שם, ובגמ' כתובות ס"א ע"א נפיש בני ביתא, וכ"ה לשון הפוסקים והמ"ב, ע' סי' רכ"ג ס"ק י"ט, וסי' תקמ"ג ס"ק ה', תרע"א סק"ה (וע' בח"א הל' פסח כלל ק"ל סי' י"ב שכתב ולכן צריך להזהיר ב"ב וכו', ובמ"ב סי' תע"ג ס"ק ס"ד העתיק בשמו ולכן החיוב על המשרתת וכו') ועוד כו"ב. (ובסי' ד' אות ה' (סעיף ב') הביא עובדא שהח"ח הקפיד על עזרת שלא היתה לבושה כראוי.)

בסי' ל"ג אות י"ב הביא דברי מהרש"א (מכות כ"ד ע"א) להסתכל בפני אשה ובשאר מקומות המגולים דאסור (ד)אפשר ליהרר ולהשמר מלהסתכל בזולת עצימת עין רק שלא יגבה עיניו ובכפית ראש, אבל בשעת הכביסה במקום מגולה בעקבת רגל האשה אי אפשר ליהרר מלהסתכל אם לא בעצימת עינים עכ"ל, ועיי כתב המחבר ושפתיו ברור מללו שאין לדמות כלל וכלל הסרת מבט לעצימת עינים עכ"ל. והכונה לפרש דברי המהרש"א שמחלק בדין בין מקום מגולה באשה דמהני הסרת המבט ובין מקום מכוסה דבעינן עצימת עינים. ולעד"נ דאין זה כונת המהרש"א, אלא שמחלק במציאות, דהכופף ראשו לא יראה פניה של אשה ושאר מקומות מגולים שהם למעלה בגופה אבל אכתי יראה רגליה, ומי שאינו רוצה לראות אף רגליה בעי לעצום עיניו (ומשו"ה קמוקמי קרא דעוצם עיניו בנשים העומדות על הכביסה).

סי' ע' אות ל' כתב דמה שאז"ל (ע"ז כ' ע"א) אסור להסתכל באשת איש אפילו היא מכוערת מוכרח דאסור אף כשאינו נהנה ממה שהיא אשה וכדומה. אבל למש"כ בסי' כ"א אות ז' (ד"ה ועצם) דהטעם בזה שיש יותר יצרא דעירות עם א"א מבפניה, ומטעם דמים גנובים ימתקו עכ"ל אין ראיה. (ולקמן אות ס"ג כתב טעם ג' בזה, משום שהסתכלות באשת איש מעוררת לחשוב בחיי אישות עכ"ל, ודעתו בזה צ"ע.)

שם אות מ"ו הביא מאדר"נ פ"ב ה"ה ומפני מה החמיר איוב על עצמו כו' שמה אסתכל אני היום ולמחר יבא איש אחר וישאנה ונמצא שאני מסתכל בא"א עכ"ל, ולזה פי' דהכונה שיהא נגרר אחריה אח"כ ואז"ל שהכונה שיזכרנה אח"כ אלא הכונה שימשיך להסתכל אח"כ דאל"ה הל"ל ונמצא שאני שם לב על א"א עכ"ד. ובאמת כן מבואר בהג' מהריעב"ץ שם, עיי, אך בנוסחת הגר"א שם אכן גרס ונמצא שאני מהרהר בא"א,

בעינים אלו עכ"ל. ושוב כתב שם בסו"ד וז"ל אני מתפלל מנין יודע כבודו שכן הוא הלא הסתכלות אסורה וגם ממ"נ אם הפ"נ נעשה באופן שא"א להכירו מנין ואיך הכיר שזהו פ"נ אולי זהו פרוצה ר"ל ההולכת בשל עצמה וכאן לא נשמע מעולם ממי שהוא שיאמר שראוה פ"נ הנראית לבלי הכר עכ"ל, ועיי.

נמצא מבואר דגופא דעובדא הכי הוי, דמאן דהוא כתב לבעל קה"י וביקש ממנו שיחתום על קו"ק בענין פאות אלו, ותמך יתדותיו בתשובה הנ"ל, ואילו בעל קה"י זצ"ל לא ראה התשובה וגם לא ידע מענין פאות אלו כלל, ודחה לשואלו באמרו דאף לפי דבריו דיש כזה תשובה העצה היו"ט הוא שיפרסם דברי הגר"ל דעצמם, דלזה ישמעו יותר מדברי אחד חכמי זמנינו כמותו. וכונתו בכל זה כנראה שלא יטרידנו עוד בענין זה אלא יטפל בו בעצמו או בצירוף מישוהו אחר העוסק בעינים אלו. ונמצא דלא ראינו שום חוות דעת מבעל קה"י בזה כלל.^{כא}

הסתכלות בערוה

בסי' ט"ז אות ח' כתב דאסור לראות אמו וכדומה בבגד שחיה וכדומה, והביא ראיה מדברי החזו"א והגרש"א זצ"ל שבנים קטנים לא ילכו אמותיהם לשחיה עכ"ד. ולכ' אין ראיה, דיי"ל דכונתם משום שהוא רואה גם נשים אחרים בלבושים אלו. ועי' בטוש"ע סו"ס כ"א מאהע"ז (סעיף ז') וכן אם האם בושה לעמוד בפני בנה ערומה ואע"פ שהם קטנים משהגיע להכלם מהם אין ישנים עמהן אלא בכסותן עכ"ל, הרי לכ' דליכא איסור בדבר, עכ"פ בקטן. (ולקמן בסי' נ"ו אות ז' הביא מעד אחר כיו"ב בשם החזו"א ושם כתב שיראה אמו ושאר נשים, וצ"ע אם ניתן לדייק בלשון השמועה.)

עוד שם הביא מסי' יעירות דבש (חלק א' דרש ו' ד"ה והנה לבטל) שתיקן עזרא שתלבש סינר בבית כדי שלא יסתכל בה קרובה. ואף שכתב ביע"ד שתיקנו שתכסה כל גופה (וא"כ יוצא כפי דרכו של המחבר להוציא מיניה איסור הסתכלות דאסור לראות שום מקום מכוסה באמו ובתו, ודלא כשיטתו דאסור רק כשהיא מגולה ביותר כגון בגד שחיה) פי' המחבר דהוא מחמת חשש דלפעמים תהיה קצת ערומה ובכה"ג אסורים להסתכל עכ"ד. אכן בדברי היע"ד לא נתברר חילוק זה, ומש"כ בלבש"ת והמעין היטב בסוף דבריו וכו', כנראה שכונתו למש"כ בסו"ד שגם קרובים לא יראו מקום התורפה, אכן לכ' לשון זה לאו דוקא, דכדבריו כאן כתב במק"א ביע"ד, בח"ב דרוש ט' (ד"ה ולהבין) ושם לא כתב לשון זה, עיי' (ונ"ל דמשום דבלשון הגמ' כתב סינר נקט אף איהו מקום התורפה, מקום שמכוסה בסינר, אך דעתו דמש"כ בגמ' סינר לאו דוקא וכמש"כ שם, ומיניה דאף מש"כ איהו מקום התורפה נמי לאו דוקא). אלא דלכ' היה מקום לומר בכוונתו דהוא דין באשה שתלבש סינר ולא דין בקרובה שלא יסתכלו, וכמו שמצינו בשאר תקנות חז"ל, וכגון מה שגזרו דעכו"ם אוסר בעירוב חצירות כדי לא ידור וכו' אף שליכא איסור על הדירה עצמה, וכיו"ב הרבה, וי"ל דלא חששו לכוזה אלא באופן קבוע ותדיר ולא חשו לאסור כל הסתכלות, וא"כ אין מכאן מקור לאיסור ממש בכה"ג. אבל עכ"פ ראינו דאין רוח חכמים נוחה הימנו (עכ"פ בתדירות).

לבש"ת כתב דהוא בסי' ר"ג, אלא דבאוצר הפוסקים (סי' כ"א סעיף ב' אות ה') מובא סי' ר"ג, וכנראה שממש העתיקו הדברים.

כאומש"כ שם שלא מצא התשובה בסי' ר"ג, הנה הטעם לזה משום ששואלו הראה לסי' ר"ג ובאמת הוא בסי' ר"ג שם ולא בסי' ר"ג. ומעניין דגם בסי'

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

דערה בעשית לדין נפל שעה על אותיות הס"ת. ויע"ע בס' הליכות שלמה ח"א פ"כ סעיף י"ב, וס' לבשית ס"י כ' אות ד'. ולכ' יתכן דבמה שקבעו בו חז"ל איסור הסתכלות אסור לברך נגדה בשו"א, אבל מה שלא קבעו בו איסור תלוי באדם ובתמונה אם למעשה יגרום הרהור, וד"ל.

וכאן המקום להעיר דנמצא בכמה ספרים מימים קדמונים תמונות של נשים בלתי צנועות, וכמו בס' לבוש שדפס בלובלין בחיי המחבר שנמצא בשער בלאט תמונות אדם וחיה קודם החטא²², וכיו"ב בס' תפארת ישראל (למהר"ל) דפוס ויניציאה, וגם זה בחיי המחבר, וכן החתימה בסו"ס מנחה בלולה, המובא בשם הגדולים (מערכת ספרים ערך מנחה בלולה) וכיו"ב בכמה ספרים אחרים, ודבר זה אינו אומר אלא דרשוני, ויתכן דיתפרש על דרך מש"כ.

ויע"ע בשו"ת שלמת יוסף ס"י כ"ב (אות ו') וז"ל ובענין הסתכלות בצורה בדויה אין חשש כי בזה צריך שיהא מכירם כיון דאינו רק תמונה וכמו בע"ז דף כ' ודי בזה עכ"ל (והכונה להא דבגדי צבעונים בגמ' שם) ולא נתברר כ"כ באיזה צורה קאי ומסתמא דהנידון שם על אשה לבושה דרך צניעות רק דמ"מ אסור להסתכל בה, ועכ"פ שמעינן בדעתו דצורה אינו כמו אשה ממש. ויע"ע בשו"ת שלמת חיים ס"י תש"א-תש"ג.

בס"י ל"ט אות ה' הביא מהאוסרים פאה נכרית דהוא הדין דאסור לקרות ק"ש כנגדה, וע"ז כתב וז"ל ומבואר דס"ל להני שלוש גדולי האחרונים דפאה נכרית חל עליה איסור אמירת דבר שבקדושה הגם דאינו אלא בגד על הראש העשוי משערות. הרי לן דס"ל דחל שם ערוה גם על מה שאינו חלק מהגוף כו' ולפ"ז פשוט דהוא הדין דיש איסור באמירת דבר שבקדושה מול מה שאינו בשר האשה כאשר ברור הדבר שהוא גורם הרהור, וכמו אשה הלבושה באופן שבגד פנימי שלה ניכר לעין הרואה. וה"ה כל שאר אנפי המעוררין הרהור אבל לא חל עליהם דין ערוה עכ"ל.

ולכ' כלל זה נסתר ממש"כ לעיל בדין תמונת אשה ודין ערוה בעשית. והדמיון שכתב לפ"ז לכ' יש לדחות, דבשער הא נאמר דין ערוה על שער אשה, ובזה איכא למ"ד דכל שער שהאשה לובשת על ראשה נכנס לכלל דין זה של שער אשה ואף שאינו צומח מראשה. אבל בגדים פנימים וכדומה אינם נכנסים לכלל שום דין ערוה, ולא דמי לפ"ז.

דברי חיבה בין בעל לאשתו

בס"י מ"ו אות י"ח כתב שמעתי ממקור נאמן דיש מקומות בעולם החרדי שמחנכים בכלות לפני חתונתם שהלבוש לילה הנכונה לאשה נשואה בזמן היתר הוא ללבוש שמלה דקה שקופה עם שרוולים קצרים ביותר ועם עוד כמה מומין שקשה לפורטס. וכל זה כדי לחבבה על בעלה ומלמדים אותה כאילו זוהי המצוה שלה להופיע בלבוש כזה. ומה נאמר ומה נדבר מהקלקול והפריצות הנוראה הטמונה בתלבושת כזו כו' וע"ז ס' דרך פקודין שכתב דלדברי הרמב"ן ורבונו יונה והחרדים שמנו ממנין תרי"ג מצות מ"ש ונשמרת מכל דבר רע שלא יהרהר ביום וכו' אסור מן התורה ממנין תרי"ג אפילו להרהר באשתו

ולזה מבואר ההיפך. (ובשו"ע אהע"ז ס"י כ"א ס"ג מובא קרא דמה אתבונן על מש"נ שם שלא יסתכל דרך זנות (רמב"ם ה"ל אסו"ב פכ"א ה"ג), ובביה"ג שם ציין לברייתא הנ"ל, ולכ' משמע דהחשש הוא שיסתכל דרך זנות ויבא להרהר, וכגירסתו באדר"נ שם.)²³

שם באות ע"ה הביא סוגיא דב"ק מ"ח ע"א באשה שאפאה בחצר ברשות בעה"ב וקאמר הש"ס דכיון דבעיא היא צניעותא מרווחא דחצר מסליק נפשיה, הלכך עלה דידה רמיה נטירותא (של חפצי בעה"ב) ע"כ הגמ', וע"ז דן דתהא מותר לבעה"ב להישאר שם מדין ליכא דרכא אחרינא (ותי' דכיון שלא היה צריך ליתן לה רשות הו"ל כמו איכא דרכא אחרינא) עכ"ת²⁴.

ולענ"ד כל ענין איכא דרכא אחרינא לא שייך שם, א' דחיוב אשה ללבוש בצניעות אינו תלוי באם איש שמסתכל בה עובר על איסור (וכן נקט ליה המחבר בענין קרוב לזה בס"י מ"ח אות ז' ד"ה ואין, וכבר עמד ע"ז בנו בהגהותיו לס"י ע', אות קכ"ד), וב' דלכ' הסוגיא דשם לא קאי בדין חיוב צניעות ואיסור הסתכלות אלא בנימוסים ודרך העולם, דיע' בסמ"ע חו"מ ס"י שצ"ג ס"ק ד' וה' דבאמת כל שנסתלק בעה"ב מדעת בעל הפירות נתחייב בעל הפירות אף אם אין עליו שום חיוב להסתלק, והך דצניעותא קמ"ל דהתם אף אם לא ידע להדיא שנסתלק אמרינן דמסתמא יסתלק והו"ל כאילו ידע, ע"ש, וא"כ תלוי בדרך העולם, וכן בט"ז שם הביא מרש"ל דבמקום שאין מקפידין על גילוי זרועות אינה חייבת (רק אם הבעה"ב מוחזק בכך), וכן בטור שם כתב עיקר הדין בלשון זכר אם הוא עושה דבר של צניעות וכו', וא"כ אינו דין בחיוב צניעות של נשים. כללא דמילתא דכל שבכלל נתינת רשות נכלל שישתמט הבעה"ב חייבת ולא תלוי באם אין איסור הסתכלות והיה יכול להישאר שם מעיקר הדין מדליכא דרכא אחרינא.

דבר הגורם הרהור

בס"י ל"ט אות ג' ד' דן בתמונה של אשה לבושה דרך פריצות אם יכול לברך כנגדו, וכתב בפשיטות דאסור להסתכל בה. ויע"ע בס' ארחות רבינו ח"ג הוספות לח"א ענין ק"ש ס"י ז' (דף ר"ה) בשם החזו"א דכנגד ערוה בתמונה מותר לקרא ק"ש (משא"כ במראה) אבל יש איסור להסתכל בתמונה משום הרהור עכ"ל, וכיו"ב בס' נקיות וכבוד בתפלה עמ' קס"ח (ס"י נ"א) מהגר"ח ק שליט"א.

ומהגר"ש פעלדער שליט"א שמעתי ראייה בדין תמונה מדברי הרשב"א ברכות נ"ג ע"ב ד"ה היתה (ומובא בביה"ל ס"י רס"ח סעיף ט"ו, ובס"י זה ס"י ל"ח אות א' סעיף ג') שהביא ראייה דמברכין ברכת האש בעשית מדאמרינן ערוה בעשית אסור, ואם נימא דאף בלא ראיית ערוה אסור כל שיכול להביא לידי הרהור מה ראייה מביא מערוה, הא האי עשית לא גרע מתמונה שמביא לידי הרהור, ומה ראייה מביא להך דברכת האש דבעינן ראיית האש ממש ולא מהני ראיית תמונת אש, אלא משמע דאף בערוה בעינן ראיית ערוה ממש, עכ"ת²⁵ הגאון הנ"ל, וכיו"ב בשו"ת הלכות קטנות ס"י צ"ט הביא ראייה מהך

²² ערוה ולא משום חשש הרהור. אך כ"ז דלא כג' הגר"א עצמו באדר"נ שם, כנ"ל, ע"ש.

²³ ייתחיתיהם איש ואשה לבושים, ושמא דמרמוז ללשון השער שם ס' לבוש מלכות כו' בו לביש ערומים בעשרה לבושי קדש וכו'.

²⁴ ייתחיתיהם באות ס"ד הק' המחבר על מש"כ בביה"ג הנ"ל מהא דבאדר"נ מבואר בהדיא דסיבת האיסור להתבונן בבתולה אינו מחשש שמא יהרהר בה וכו', ומכאן זה הוכיח דאף האיסור להסתכל דרך זנות הוא מדין לא תקרבו לגלות

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

מלהזכיר שם זוגות (כנראה גם בסתר מחשש שיבא להזכירו לפני אחרים) וכל זה מחמת שהזכרת השם קצת חיבה וקרבת הדעת יש בה, ולא רצו להראות אותות חיבה וקירבה לנשותיהם ברבים כלל וכלל כו', ועכ"פ למדנו מדברי תלמיד מהרי"ל שלא היה הבעל קורא אשתו בשמה מחמת שמראה חיבה בזה, וא"כ איך ניקום אן וכו', עכ"ל ס' לבש"ת. והנה היוצא מדבריו שהבין דמה שמהרי"ל היה קורא לאשתו מיין הויז פרויא בדברו עליה לאחרים היה מחמת ענין צניעות, וכן מה שקרא לה איר בדברו אליה, וכן היה המנהג גם אצל אחרים עכ"ל.

אך לעני"ד משמע דלא היו דברים אלו מחמת עניני צניעות והראת חיבה, דבהא דכל כתבי הרי קרא גם לשורו בכינוי שדי ואין בזה ענין צניעות, ובמדרש רות רבה (ב', ז') איתא דכמו שהיה קורא לאשתו ביתי היה גם קורא לביתו אשתי, ועוד דוגמא לזה בגמ' שבת קי"ג ע"א דר' יוחנן קרא למאניה מכבודתי, וגם בפ"י רש"י וח"א מהרש"א לא פ"י ענין צניעות, וכנראה דיש ענין מוסרי לקרות דבר ע"ש עיקר מטרתו.

והא דמהרי"ל ושאר זוגים לא היו מזכירין שמותיהם כנראה דהיה ענין כבוד, וכמו שמצינו גבי אביו ורבו, ועל דרך מש"כ שם בהמשך לשונו שהיה מדבר אליה בלשון רבים,¹⁰ וכנראה שכן הבין בעל כנה"ג, שהביא דברי ס' מהרי"ל אלו באה"ע ר"ס א' וז"ל וחיב לכבדה ולאחוב אותה כדאיתא בגמ', וכתוב בדרשות מהרי"ל בליקוטין שדרך העולם שהזיווגין אין מזכירין שמותיהן כשהן קורין זה את זה, וכשהיה מדבר עמה היה מכבדה בדבריו כאילו מדבר אל רבים מפני שאלמנה נשאה עכ"ל ס' כנה"ג, הרי משמע דהוא ענין כבוד ולא צניעות.

שם ד"ה ולעני"ד כתב וע' דרכי תשובה יו"ד ס' קצ"ה ס"ק ט' שיש נוהגים עוד דרגא בצניעות שלא להראות להנוכחים שם אשתו טהורה ולכן תמיד אין לוקחים דבר מידה גם בימי טהרתה כדי שלא יהא ניכר לאחרים מה המצב אצלם עכ"ל.

אך דבר זה לא כתב בדרכי תשובה וז"ל שם ועוד יותר שמעתי מנהג בקצת קהלות חשובות שגם בכל הילדים בהביאם לביהכ"נ או לביהמ"ד אין לוקחים הקוואטירי"ר הבעל מיד אשתו גם כשהיא טהורה רק מניחתו על הספסל העומדת סמוך להדלת והוא מקבלו משם, והיא משום לא פלוג כדי שלא יכירו אז העומדים אם אשתו נדה או לא, ובכה"ג אין לך יפה מן הצניעות כמובן עכ"ל. והנה לא קאי בכל אופן אלא במנהגי קוואטיר דוקא, והקוואטיר דבר בלתי רגיל וגם מפורסם בפני עם גדול שמסתכלים בו (וכו"ב בס"ק י"ג שם שלא לשנות נתינת הטבעת בחופת נדה מה"ט, וגם זה כנ"ל), ולא משמע שאף שמע על מנהג לנהוג כן בכל אופן.¹¹

שם אות ג' הסתפק אם על הבעל למעט בהזכרת שם אשתו לאחרים (וכגון דברי הודאה בראש ספרו) וכנראה שמסיק להתירה ממנהג גדולי ישראל, ויש להוסיף לזה מדר' נחמן לא חשש לזה בגמ' ברכות נ"א א"ל ר"נ לישדר מר כסא דברכתא

שלא בשעת זיווג ע"ש. וכעין זה כתב בשיעורי שבט הלוי ס' קצ"ה סע' ז' ד"ה ומשמע ע"ש, עכ"ל ס' לבש"ת.

ובלי להיכנס לענין בגדים אלו בפרט יש להעיר כאן על דבריו בענין הרהור באשתו הטהורה. דכעין דברי דרפ"ק אלו כתב גם בשו"ת אג"מ ח"א ס' ס"ט, ע"ש. אך כוונתם על הרהור ביום שמביא לידי טומאה בלילה וכמו שכתבו (וכמש"כ באג"מ ח"ד מאו"ח ס' ט"ו ד"ה ולפ"ז, דקאי במהרהר באשתו בעניני תשמיש), ולא שייך כשאשתו טהורה ונמצאת שם עתו ובלילה. וכן לא מצינו איסור הסתכלות באשתו מחמת חשש זה, וע"ע בשו"ת שלמת חיים (מהדורה תשנ"ה) ס' מ"ד שנקט כדבר פשוט דאין איסור הרהור באשתו, וז"ל הא דאיתא בה"ל תפלין ס' ל"ח סעיף ב' שצריך לזהר מהרהור אשה בעת שהוא מלובש מהם, יל"ד הרי אף בלא"ה הרהור עבירה אסור כו', תשובה אינו מובן פשיטא שהכוונה שמהרהר באשתו הטהורה שאם לא היה לבוש תפלין אין בזה איסור עכ"ל (וע"ע בעזר מקודש ס' כ' מאבה"ע).

ומה שהביא מס' שבה"ל, הנה קאי שם באשתו נדה, ומדין ולא תתורו אחרי לבבכם, ע"ש.

ס' פ' אות ח' (סעיף ד') בענין לא יספר עם אשה בשוק ואפילו אשתו הק' וז"ל דהנה כל החשד הזה לכאורה תמוה טובא. דמהיכי תיתי לחשוד אדם כשר שמדבר עם אשה בשוק שהיא אינה אשתו. וכי חושדין אדם כשר שמלבושו שעטנו וכו' (ותי' דקאי בפוגש אשה ברחוב שלא כדרך איש ואשתו) עכ"ל.

ויתכן לומר בזה דמש"נ שוק בדוקא נקטו, וע"פ מש"כ בענין יציאה לחוץ דבימים קדמונים לא היו נשים מצויות בשוק ע"פ רוב, אלא דוקא בחצירות ומבואות, ע' ר"ן נדרים ל"ח ע"ב ד"ה ירושלמי שכתב דאשה ואדם מסויים אין דרכן ליקח חפצים מן השוק עכ"ל וכיו"ב בה"ל הרא"ש שם ס' ה', ואילו נשים שנמצאו בשוק היו ע"פ רוב פרוצות או זונות, וכגמ' שבת ל"ג ע"ב תקנו שווקים להושיב בהן זונות, ושווקים היו מקום משא ומתן ולא מקום טיול לאיש ואשתו, ונמצא דמי שמדבר עם אשה בשוק יש מקום טובא לחשוש שיש בזה ענין פריצות, ולפ"ז בימינו שנעשו השווקים מקום הלך וטיול לנ"ל בה.

ועל דרך זה יתפרש גם מה שהביא מהגר"א שגרס לא ילך אדם עם אשה בשוק, והכונה כנ"ל.¹²

בס' פ"א אות ב' כתב כדאי לציין את אשר ראיתי בליקוטים שבסוף ספר מהרי"ל כו' וז"ל מהרי"ל סג"ל כשהיה מדבר על אשתו עם אחרים היה אומר בל"א מיין הויז פרויא כדאיתא בפ' כל כתבי (שבת קי"ח ע"ב) א"ר יוסי מימי לא קראתי לאשתי אשתי ולשורי שורי אלא לאשתי ביתי פירש"י שהיא עיקרה של הבית, ולשורי שדי פירש"י שעיקר התבואה מכח השור. וכשהיה קורא אותה אמר הערט איר ניט כדרך העולם שהזוגים אין מזכירין שמותיהן כשקורין זה את זה או זו את זה, וכשהיה מדבר לעצמה (נראה דצ"ל עמה) היה מכבדה בדבריו כאילו מדבר אל רבים, שאלמנה נשאה עכ"ל. הרי לן עד היכן הצניעות שלהם הגיעה, שאפילו הבעל היה נמנע

¹⁰ יואף בזה יל"ע מהא דהוחזקה נדה בשכינותיה (כתובות ע"ב ע"א, וע"ש בפ"י רש"י), וכן במשנה פ"ה דטהרות מ"ח מי שדרסה אשה על בגדיו כו' ישאלנה (אם היא נדה) וכן מצינו במדרש רות (ו', א') ששאל בעז לרות אם היא טהורה או טמאה. ושמא דבימים ההם שאני שהיו נוהגים עניני טומאה וטהרה בימי נדתה (וכן שאר הרחקות, ע' רמב"ן פ' יוצא ל"א, ל"ה) ולא היה ענין אישות דוקא, וצ"ע בזה, וע"ע בשו"ת אג"מ ח"ב מיו"ד ס' ע"ז ד"ה ומטעם, ובשו"ת שלמת חיים ס' תס"ה.

¹¹ וכענין זה יל"פ בגמ' ברכות מ"ג ע"ב בת"ח ואל יצא יחידי בלילה משום חשדא (פ"י רש"י של זנות) ע"כ, דמ"ל דלא היו יוצאין יחידי בלילה ע"פ רוב, והיה מצוי אצל ההולכים לזנות ומה"ט שייך חשדא, אבל במקום שרגילין בכך אין קפידא.

¹² כיומשי"כ בלבש"ת על מש"כ במהרי"ל וכשהיה מדבר לעצמה דצ"ל עמה, נ"ל דהג"י נכונה כמו שלפנינו, דהכונה דאף שהיה מדבר רק לעצמה היה מדבר בלשון רבים הערט איר ניט, דרך כבוד.

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

קפ"ח) הרי עכ"פ מבואר דלא אמרינן לא פלוג בדברים אלו אלא כל שליכא חשש עבירה מותר ולא חשיב מבטל דינא דגמ', ושפיר קאמר הלבוש דמהני בזה סברא דליכא הרהור מחמת שמורגלות בינינו. ועל דרך זה כתב בנוגע לאיסור שאילת שלום בערוה"ש אהע"ז סי' כ"א סו"ס ח' ובשו"ת מהר"ם שיק אה"ע סי' נ"ג (ומובא בשו"ת שלמת חיים סי' תש"י ושו"ת מנ"י ח"ח סי' קכ"ו ובס' קובץ תשובות ח"ב סי' כ'). ולעיל סי' ע"ד אות ב' הביא כע"ז מפוסקי זמנינו גבי דין הליכה אחורי אשה. וכיו"ב כתב לגבי הסתכלות בנשים בסי' ע' אות ל"ב וסי' ע"ב אותיות ד' וה' בשם שו"ת שאילת יעב"ץ סי' ק"ו.

ונ"ל סמך לזה בישי"ש סופ"ד דקדושין (סי' כ"ה) שהביא בסו"ד שם דברי הריטב"א ככתבם וכלשונם לרבות מש"כ דאינו ראוי להקל אלא חסיד גדול וכו', ועם כל זה בראשית דבריו שם בכתבו דיני הסימן בקצרה לא הזכיר תנאי זה ולאידך גיסא כתב דע"ז סומכין כל העולם שמשמטין ומדברים ומסתכלים בנשים עכ"ל, ולא העיר בזה מחמת תנאי הנ"ל, אלא יל"פ כנ"ל דהיכי דאינו בא מכח בטחון בגודל חסידותו אלא מחמת הרגל העולם שייך היתר זה אף במי שאינו חסיד גדול, והן הן דברי הלבוש כנ"ל.

(ומה שסיים בס' לבש"ת דכהיום שהנשים פרוצות בלבושתם בטלה דינו של הלבוש, לכ' נסתר מדברי הרש"ל המובא במק"א בספרו דבימינו לא היו הנשים בפולין ואשכנז זהירות בכיסוי זרועותיהן.)

והנה לעיל בסי' ע"ד אות ב' הביא דברי הרדב"ז לאסור הליכה אחרי האשה אף שכל גופה מכוסה, וכתב ב' טעמים וטעם א' משום לא נתנו רז"ל דבריהם לשיעורין אלא כל הנשים שוות וכל המקומות שוים עכ"ל הרדב"ז, ולכ' לית ליה למש"כ הריטב"א, ואילו לשיטת הריטב"א והפוסקים שהביאוהו לא שייך טעם זה גבי הליכה אחרי האשה.

בסי' פ"א אות א' הביא ראייה דאין לאיש לקרוא לאשה בשמה ממש"כ ה"ט"ז בשם רש"ל (אהע"ז סי' כ"א ס"ק א') דנהגו היתר לשאול שלום אשה באגרת שלומים לבעלה, ואעפ"כ נהגו שלא להזכיר בשמה עכ"ל ה"ט"ז, ושוב כתב לפקפק קצת דשא"ה דיש בהו ענין שאלת שלום מ"מ סמוכים גדולים ודאי יש כאן עכ"ל.

וצ"ע איזה סמך הוא דזה ודאי דמה ששינה מהרגילות ולא הזכיר שמה יש בו מענין ריחוק הדעת, וממילא דנהגו כן במקום שיש מעין ענין שאלת שלום שהוא מדינא דגמ', אבל שיהא בהזכרת שמה קירוב הדעת שיהא קפידה ע"ז בפני"ע לא ראינו. וכנראה שהרגיש בעצמו בזה קצת בד"ה ודבריו, ומש"כ שם צ"ע. ולכ' מדברי בן יהוידע (תענית ה' ע"א) שהביא באות ו' ג"כ מבואר להקל בזה אם לא באשת איש שיודעה ומכירה ומזכיר שמה פעמים.

וע' בתרוה"ד חלק פסקים וכתבים סי' ר"ס ורס"א את מרת הענדל כו' מנשים באהל תברך מרת הנדלי"ן וכו' (ומובא בחכ"א כלל קכ"ה סי' ה').

שוב הביא דברי הרמב"ן פ' מקץ (מ"ג, י"ד) כי לא היה שמעון רצוי אביו בעבור דבר שכם ולכך לא אמר את שמעון בני ואת בנימין כי לא יזכרנו בשמו עכ"ל הרמב"ן, וע"ז כתב ונראה פשוט שלא נהג יעקב אבינו הרחקה יתירה לשמעון, ורק שמחמת ההקפדה שהיתה לו עליו לא נהג עמו כאהבת האב לבנו החביב לו כו' הרי דערך גדול טמון בהשתמשות בשם האדם וכו' עכ"ד.

לילתא, וכן בקדושין ע' ע"א נשדר ליה מר שלמא לילתא ע"כ, וכן ר' הונא בגמ' ב"ק פ' ע"א דידן קא מינטרא להו חובה.

ידידות וקורבה בין אנשים ונשים

בסי' י' אות ו' הביא מגמ' גיטין צ' ע"א דרך הממוצע באדם שאשתו מדברת עם אחיה וקרובה, ובריטב"א ותוס' ר"ד שם הגי' עם שכיניה עכ"ד. ובאמת הגי' שכיניה איתא נמי ברי"ף ורא"ש שם וכו"כ בירושלמי סוטה פ"א ה"ז מדברת עם שכיניה ועם קרובה ע"כ (וא"כ ע"כ דלשון קרובה לאו דוקא, והוא הדין קרוביו, דלא גרעי משכניה, ודלא כמש"כ המחבר לדייק בזה).

ויש להוסיף עוד מגמ' סוטה ב' ע"ב אמר ר"ל מה לשון קינוי דבר המטיל קנאה בינה לבין אחרים כו' ואמרי מאי דקמא דקא בדלה ע"כ ופי' רש"י מאי דקמא מה יש לפנינו מה אירע עכשיו שזו בודלת מן האנשים עכ"ל, הרי דאשה הפורשת לגמרי מלדבר עם אנשים אינו מדרכי שלום ודרך ארץ.

ומה שהביא מרש"י סנהדרין פ"ו ע"א ד"ה של בית פלוני וכו' שכתב בהדיא דמדה רעה היא כאשר אשה מדברת עם שכיניה במדה מרובה עכ"ל ס' לבש"ת, הנה דבר זה לא נמצא בפי' רש"י שם שלא הזכיר ענין דיבור אלא כתב שהיו דרין בבית אחד אנשים ונשים והיו מצויין תמיד עם נשי חבריהן עכ"ל (וכמו שמביאו בסי' פ' אות ב'). אלא דהעצם ענין מבואר ממה שאמרו חז"ל בשלומית בת דברי (רש"י פ' אמור כ"ד, י"א) וממה שאמרו (אבות פ"א מ"ה) אל תרבה שיחה עם האשה, וכן בסוגיא דכתובות דף ע"ב מדברת עם כל אדם, וע"ש בחי' הריטב"א ובנו"כ בטוש"ע אהע"ז סי' קט"ו.

אך יע' בזה בפי' גו"א עה"ת פ' וירא י"ח, ט' וז"ל ולא אמרו חכמים ז"ל רק אל תרבה שיחה עם האשה ולא בשמע קול דבריה וזה לא אמרו חכמים ז"ל שיהיה אסור לדבר עם האשה, הא דסוף קדושין והא דקאמר ר' נחמן לר' יהודה לישדר שלמא לילתא ואמר הרי אמר שמואל קול באשה ערוה דמשמע משום כך אסור לשאול בשלומה הכי פירושו דירחק האדם שלא ידבר עם האשה במקום שאין צריך לו אבל במקום שהוא מן הראוי לעשות, כגון זה שדרך ארץ לשאול בשלום האיש, אינו אסור, דשלא לצורך אל יעשה עכ"ל, וכיו"ב בסי' בן יהוידע קדושין ע"א ד"ה הרי, ע"ש. ולפי"ז הא דמדברת עם שכיניה היינו מה שהוא מדרך ארץ, והיינו נמי הך דגמ' סוטה, ויותר מזה הוא בכלל אל תרבה שיחה, והכל ענין אחד. וע"ע בשו"ת שלמת חיים סי' תש"ד.

ובגמ' קדושין פ"א ע"א כתב דרבי ביבי היתה אשת ר' יוסף שושבינתיה (פי' רש"י בעלת ברית לו) ולבו גס בה. וצ"ע בגדר הדבר.

בסי' ע"ח אות ב' הביא דברי הלבוש הידועים דעכשיו מורגלות הנשים הרבה בין האנשים אין כאן הרהור עבירה כ"כ וכו' וע"ז כתב שמעתי לפרש דברור הדבר דעם סברא בעלמא לא יתבטל דינא דגמ' ולכן צ"ל דס"ל להלבוש כו' אבל בשמחה של מצוה כו' אינו בכלל דינא דגמ' עכ"ל. ולכ' הנחה זו נסתר מדברי הריטב"א סוף קדושין המוזכר לעיל דהכל כפי מה שאדם מכיר בעצמו כו' ואם מכיר בעצמו שיצרו נכנע וכפוף לו ואין מעלה טינא כלל מותר לו להסתכל ולדבר עם הערוה ולשאול בשלום אשת איש והיינו ההיא דר' יוחנן וכו'. ואף שסיים אלא שאין ראוי להקל בזה אלא לחסיד גדול שמכיר ביצרו ולא כל ת"ח בוטחין ביצריהן וכו' (וע"ע בסה"ח מצוה

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

בסי' ס"ה אות ה' כתב (ד"ה ודע) הנוהגים היתר לפגוש אחר שנגמר השידוך יש צד להתירו רק כאשר הפגישה בגדר המשך להראיה בשעת השידוך כו' כדי שלא יתחרטו בבלבולי הדמיון כו' וע' בספר ארחות קבינו ח"א עניני שידוכין אות מ"ח דהביא ממרן הקהלות יעקב זי"ע דלכל היותר יפגשו פעם בחודש, ואפשר שיש להסביר שיעור זה של שלושים יום כו' שהתפעלות מראיה מתחסרת במשך ל' יום כו' י"ל דיתכן שיש צורך לחזק החלטתו להשידוך אחר ל' באשר ההתפעלות דאז כבר אזל מיניה בקצת עכ"ל.

והנה לא הביא מש"כ שם בארחות רבינו טעם להפגישות (בשם החזו"א) וז"ל כדי שילמדו להכיר זא"ז ולא יהיו בנשואיהם כזרים וכן ליישב החילוקי דעות אם יש כאלה ביניהם עכ"ל (והוא מעין מנהג יהודה, ע' רש"י כתובות ט' ע"ב ד"ה מפני) וכע"ז בשו"ת שלמת חיים סי' תר"ס שכתב (בענין הסתכלות חתן בכלתו) ואפשר גם מצוה שיתקרבו הלבבות עכ"ל, ולפי"ז אזדא לה סברתו לכ"כ.

ובענין זה ע' בשל"ח סי' תרנ"ז וז"ל הנהר בכל האמור קדוש יאמר לו, אולם פשיטא שכל האזהרות על התקרבות יתירה לישב יחד אפי' בלא חבוק וכו' ודברים אחרים שלא לשחוק למשל ששוחקים באיזה דבר וכדומה, אבל להיות קרוא לביתם באיזה ימים כנראה שאין בזה איסור כו' וכל עיקר האזהרות על התקרבות יתירה, ואני מעולם איני מהרהר אחר מנהגם של ישראל קדושים מלידה ומבטן, ובכל זאת בודאי צריכים להזהיר על איסורים שיכולים להוולד כו', וקורא אני ע"ז ועמד וכו'. וע"ע בארוכה בסי' תשובות הגרי"ח להנ"ל סי' ס'.

דברי חז"ל על הצנוע

בסי' פ"ד אות א' הביא דברי רש"י ב"ק ס"ח ע"ב בגמ' דצנועין פודין פירותיהן טרם נלקטו וכו' ופי' רש"י דצנועין בני"א חסידים שרוצין לסלק כל אדם מן העבירה וכו', וע"ז פי' איהו דזה מענין צניעות דלבוש, דנשים צנועות מצילות אחרים מלחטוא, ושוב פי' הא דכתיב והצנע לכת עם אלהיך בצניעות דלבוש על דרך זה עכ"ל (וכן דרכו במק"א בספרו).

והנה באות ב' ג' הרגיש קצת דלשון צניעות בדברי חז"ל אינו בכ"מ מענין צניעות דלבוש, אלא לפעמים הכונה על עדינות הנפש (ובעיקר על מי שאינו קופץ בראש ותובע את שלו ועומד על דעתו, וכיו"ב) ועל דרך זה יל"פ דברי רש"י בב"ק שם, וע"ע במשנה פ"ו דדמאי מ"ו וצנועי ב"ה היו נוהגין כדברי ב"ש, ובירושלמי שם (ה"ה) מהו צנועי כשירי (וע"ש בפנ"מ), ובפ"ט דכלאים מ"ה והצנועין מפשילין לאחוריהם ובפי' רש"י פסחים כ"ו ע"ב כתב והצנועים פרושים שמתרחקין מן הכיעור ומן הדומה לו, וכיו"ב בפי' רש"י שבת כ"ט ע"ב כשרים שמרחיקין עצמן מכל לזות שפתים, ובגמ' יומא ל"ט ע"א (וש"י) הצנועין מושכין את ידיהן וכו', ובמשנה פ"ב דנדה (י"ד ע"א) והצנועות מתקנות שלישי וכו', וע"ע י"ב ע"א ובפי'

והנה פשטות זו לא ידענא מנ"ל, ובפשטות נראה היפך זה שהרי בהמשך לשונו כתב הרמב"ן וכאשר עזבו במצרים ימים רבים אלו היה בביתו לחם לא שלח עדיין את בנימין וינחחו במצרים עכ"ל, וזה ודאי הרחקה יתירה (וע"ע דבריו בפי' במדבר ג', י"ד ואולי היה זה מכעס הזקן עליהם וכו').

ובלא זה לא ידעתי איך יכול להכחיש מה שמעשים בכל יום שמדברים על אדם ע"י הזכרת שמו אף אם אין חיבה יתירה לו, ואולי לא הבנתי כונתו בזה כראוי.

ולכ"י נראה בזה דהכל לפי הענין, והיכא דכפי מהלך הדיבור היה ראוי להזכיר השם אין בזה חיבה אם מזכירו ולאידך גיסא יש בזה הרחקה אם אינו מזכירו, והיינו דברי הרמב"ן דהתם כפי הענין היה ראוי לומר שמו ושינה לשונו כדי שלא לאמרו, והיינו נמי דברי הרש"ל היכא דשואל בשלום אשה במכתב כנ"ל (וכבר הרגיש בזה מחבר לבש"ת באות ו'). רק דהיכא דכפי הענין אינו נופל הזכרת השם ושינה להזכירו אז שייך שיהא בזה ענין חיבה (ואף בזה נ"ל דתלוי בכללות דברו אם מדבר עניני חיבה וקורבה או דברים קשים וכדומה, וד"ל).

ואף בדין שאילת שלום המבואר בגמ' כבר כתב על דרך זה בס' בן יהוידע קדושין ע"א ד"ה הרי וז"ל דבקרבן שלה או זה שנתארח בביתה כמה פעמים ונהנה ממנה כו' דבאמת הוא חיוב לשאול בשלומה משורת הדין ונימוס העולם כו' לכן שלום זה הוא עליו בתורת חיוב ואין עושה בה קירוב הדעת ויתרון אהבה וחיבה וכו' עכ"ל, וכיו"ב י"ל אף בזה.¹²

עוד בענין שלא להזכיר שם אשה הביא שם מבעמח"ס חות יאיר שקרא ספרו ע"ש סבתו, ושוב הסתפק דלמא שאני ימי קדם שלא היה להם שם משפחה (ויש להסתפק אם זה נכון, ובעל חו"י עצמו היה לו שם משפחה (בכרך) - מא"מ שליט"א, ויש לציין שגם בעל נוי"ב קרא שם ספרו עהש"ס ציון לנפש חיה ע"ש אמו, כמש"כ בהקדמה לספרו זה, וגם לו היה שם משפחה לנדוי, ודחה מסברא, ושוב הסתפק דלמא דוקא אשה חשובה כסבתו של בעל חו"י עכ"ל (ולמעשה אף הוא הזכיר שם חותנתו בסוף הקדמה לספרו).

אי לזאת ראוי לציין דהמנהג להזכיר שם נשים על צאציהם ובני משפחתם היה נפוץ מאוד בימים קדמונים, ועל דרך זה נקראו בעל מהרש"א ובי"ח ובאה"ג ועוד, וכ"ה שמות משפחות בישראל היום כמו גיטלס הינדלס וכיו"ב הרבה, וכן המנהג בישראל מאז ומקדם כמו שהזכיר הרמב"ן פ' פנחס (כ"ו, מ"ו) וע"ד הפשט היה לה (לשרח בת אשר) משפחה גדולה תקרא על שמה וכו' (וכע"ז בגמ' סוטה י"א ע"ב דזרעה של מרים נקראו אפרתים על שמה, ע"ש בח"א מהרש"א), וע' תוס' ב"ב קמ"ט ע"א סוד"ה רב ושטמ"ק כתובות ס"ב ע"א ד"ה כגון (מרי' האי גאון). ובזמן בית הלוי היה ישיבה נודע בשערים ע"ש פטרונה בלומקה ממניסק (אשר הוא שימש בה כמגיד שיעור בצעירותו) ועוד כיו"ב.

הנהגת חתן וכלה

י"הנה בפי' רש"י סו"פ וירא (כ"ב, י"א) כתב אברהם אברהם לשון חבה הוא שכופל את שמו עכ"ל, והוא ע"פ מדרש בר"ר שם נ"ו, ז' (וע"ש בנו"כ שציינו למק"א כיו"ב בדברי חז"ל) והביאו בסי' זה אות ו' מס' בן יהוידע. אכן מצינו בש"ס כיפול השם בלשון הקפדה, ע' כתובות ס"ט ע"א א"ל ענן ענן וכו' (ובפי' רש"י שם כתב בלשון גאון) וכן בגמ' ב"מ ל"ג ע"א א"ל חסדא חסדא לא צריכנא לך וכו' (וכע"ז בגמ' סוכה נ"ו ע"ב לוקוס לוקוס וכו', וע"ע בגמ' ברכות כ' ע"א אמר לה מתון מתון וכו', ובגמ' ב"ק כ"ז ע"ב) וכנראה דאף בזה הכל לפי הענין, והיכא דיש בהזכרת שמו ענין חיבה יש בכללות חיזוק

הענין והיכא דמדבר דרך קשה אף מה שכופל שמו מחזק ענין זה (וע' ברכות כ"ד ע"א קרא עליה שער שער ופי' רש"י כלומר מה בכך, ויתכן דאף כיפול השם יתפרש לפעמים באופן זה בלשון ביטול).

י"ובאמת משמע שם דהשיעור פעם בחודש אינו שיעור קבוע רק אמר שהרבה לא יפגשו והציע תלמידו מחבר הספר אם מספיק פעם אחת בחודש והשיב שדי בזה וגם אפשר בפחות מזה, ע"ש.

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

וכיוצא ומתקנאות ומספרה בבית ובוה יבאו ללשה"ר ולד"א, אלא כל כבודה בת מלך פנימה ותתדבק במוסר תמיד וכו' עכ"ל. הכלל העולה דעיקר מטרת הגר"א באיגרתו להנזר מתאוות עוה"ז ובעיקר לזוהר מלשה"ר ומחלוקת וכדומה, וראה בזה העצה העיקרי להתבודד מחברת בני"א, וקרוב לומר דאף מש"כ דהצניעות הוא תריס כנגד היצה"ר כונתו על התבודדות זו ויצה"ר זה, שמצלת אותה מאותן תקלות שהזכיר, ולא על עניני צניעות דלבוש אשר לא הזכיר מיניה באגרתו כלל, וע"ש.

ניגונים המודרניים

בסי' ע"ט אות א'-ד' האריך בענין שחוק וקלות ראש בערבי שירה (וכתב דהוא איסור גמור), ושם באות י"ג בענין תנועות המשונוות שעושים המשוררים כו' ותנועות אלו חסרי עדינות הם לגמרי, ואפילו נחשבים כביטויים לתאוה וגאווה גם יחד עכ"ל.

ויל"ע בגמ' ב"ק פ"ו ע"א דהמגלח ראש חבירו בעי לשלם שבת היכי דהוה מרקד בי כובי דבעיא מחוי גוני ארישא ופי' רש"י מרקד בחנויות ומראה נינוע בראשו להראות מיני שחוק כדרך הליצנים עכ"ל, ואף דאין בזה כבוד לת"ח (ע' פסחים מ"ט ע"א) אם דיש שמץ איסור בדבר לא היה חייב לשלם לו שבת על שבטלו מזה, וצ"ע (וע"ע בגמ' שבת ע"ז ע"ב שו"תא שטותא).

שם באות ט"ז הביא משו"ת אג"מ (או"ח ח"א סי' ל"א) דאסור להתפלל במקום המיוחד לפריצות והוללות, וכתב דעל פי זה אף ניגון מסוג שמשתמשין בו לענין פריצות אסור להשתמש בו לצורך גבוה עכ"ד. ויש להשיב בכמה אנפי, א' דהוא קאי במקום תואבה עצמה ולא בסוג מקום, ב' דמשמע דקאי בתפילה דוקא, וג' דגדר תואבה צ"ע. והנה לפי דבריו יוצא דאין לעשות סיום הש"ס ושאר אסיפה של מצוה באולם המיוחד לקונצרטים, וכמדומני שגדולי ישראל אין נוהגים חומרא בזה.

ירידת הדורות בעיניני צניעות

בכמה מקומות בספרו כתב בפשיטות על דור מדורות הקדמונים שהיו כולם צדיקים וטובים, וממה שרשמתי, בהקדמה בנקודה השלישית כתב דמה"ט הוא שלא ביררו הפוסקים הקדמונים דינים אלו כל הצורך, היות ודורות הקדמונים הבינו מעצמם ברוחב דעתם, ובסי' ז' אות ב' בדורו של החת"ס שהיה כשר פי אלף מדורינו בכל הענינים ובפרט בעניני צניעות הלבוש עכ"ל, ובסי' י' אות ב' סעיף ג' דבשעתו של הגר"א היו כל העם יראים ושלמים, וכיו"ב בסי' כ"ח אות ב' (ד"ה ויש) על דורו של בעל בית יצחק (בענין גילוי שער) וע' גם בדבריו סי' נ"ח אות א', ובסי' י"ג אותיות ג'-ד' עשה אותו כחוק קבוע דלא שייך שיוכשר דרא (אם לא ע"י התעוררות של גדולי תורה).

והנה דבר זה שגור בפי המון, אך לענ"ד היכא שהדבר נוגע קצת להלכה צריכים ראייה שאכן כן היה מקודם שנקבע בו יתירות. וכפי הנראה בדברי חז"ל וספרים קדמונים אין זה כלל, וכנראה שלא היו המקומות והזמנים שווים, ומהם שלא היו המון עם בדרגה של ציבור (החרדי) של דורינו בעיני

רש"י ד"ה וזהו. (וכן בלשון תורה, ע' פי אבי"ע משלי י"א, ב' וצנועים הם המתביישים מעשות זדון כמו והצנע לכת עכ"ל). וכיו"ב בסי' כ"ט אות ד' הביא (מאברך אחד) לשון הראב"ד בפי' לעדינות (פ"ג מ"ד) דזונה לובשת סבכה על ראשה לצניעות שלא יתפזרו שער ע"כ, וע"ז כתב הרי שאפילו הזונה של זמן מתניתין וזמן הראב"ד הבינה וכו'. ולענ"ד רחוק לפרש דברי הראב"ד דכונתו על מדת הצניעות של זונות (ובפי' רש"י סוף גיטין צ' ע"ב ד"ה ופרומה העיד על דרך אדומיות שבצרפת בימיו שבשרן נראה מצדיהן), אלא דכל ענין כיסוי וכינוס דבר, יהיה מאיזה טעם שיהיה, שייך ביה לשון צניעות, וכמו שמצניעין האפיקומן וכדומה הרבה, וזונה זו רצונה שתהא שערותיה מכונסין ומסודרין ולזה יקרא צניעות אף אם אינה משתייכת למדת צניעות (וע"ע בהשגות פכ"ז מהל' כלים הט"ו).

ולעיל סי' ז' אות י"ג (סעיף ב') כתב לפרש צניעות דרחל במסירת הסימנים ללאה דהוא מה שעשתה שישאר האמת שהיא לאה כסוד מכוסה עכ"ל, וזה חידוש, ובפי' רש"י שם (מגילה י"ג ע"ב) כתב והוא צניעות שלא יתפרסם הדבר שמסר לה סימנים עכ"ל (ובסי' פ"ג סעיף ג' הביא פי' אחר מס' בן יהוידע), וע"פ פשט היה מקום לומר דהכונה שויתרה על חלקה ולזה יקרא צניעות דהצנועין מושכין את ידיהם, ודומה לשאול שיצאה ממנה שלא הודיע שנבחר למלך.

אם הצניעות היא עיקר מטרת האשה

בסי' פ"ד אות ג' כתב וז"ל דעל מאמר חז"ל דאין מזווגין לו לאדם אשה אלא לפי מעשיו שנאמר כי לא ינוח שבת הרשע וכו' (סוטה ב' ע"א) כתב רש"י וז"ל צנועה לצדיק ופרוצה לרשע, והנה לא כתב צדקת או כשרה לצדיק, ומרשעת או מקולקלת לרשע וכפי שהיינו מפרשים בפשיטות, רק צנועה לצדיק ופרוצה לרשע. ומבואר מדברי רש"י הללו דכל העזר כנגדו של הצדיק תלויה במדת הצניעות של זיווגו עכ"ל. ולכ' אינו ראייה, דצנועה לאו דוקא והוא הדין מדות אחרות, והא דנקט הגמ' צנועה ופרוצה היינו טעמא משום דהגמ' התם קאמר דדרשה זו היה אומר ר"ל כי הוה פתח סוטה ולזה פי' רש"י דכונת ר"ל בזמנים אלו היה על עניני סוטה דקאי ביה, אבל הדרשה עצמה יתפרש בכל ענין. (ובסי' ז' אות ח' ד"ה ולכל הביא מר' יונה כי עיקר זכותה של אשה לעולם הבא שבניה עובדים להש"י ועושים רצונו ויראים אותו עכ"ל).

ובסי' כ"א אות ד' (ד"ה ויסוד) הביא מהגר"א באגרתו (נוסח ארם צובה) שתריס נגד היצר הרע לזכרים עסק בתורה ולנקבות הצניעות והנהגת המדות והמוסר עכ"ל.

אך לענ"ד קרוב לומר דמש"כ הגר"א צניעות לא כיוון לעניני צניעות דלבוש וכדומה אלא על הבדידות ופרישות מחברת בני"א וכדי להינצל מאיסורים שבין אדם לחבירו, וכמש"כ פעם ושוב באגרתו שם, דבריש דבריו הזהיר לאשתו שתרגיל עצמה לישיב יחידי כדי להנצל מחטא הלשון, כמו שהעתיקתי לעיל (בענין יציאה לחוץ) וכן לאחר שכתב דבריו בענין צניעות המשיך ואדם הזוכה לחסום פיו כו' וגדר העיקרי הוא התבודדות שלא תצאו מפתח הבית חוצה כו' ואף בביהכ"נ תתבודד מהבריות לשבת יחידי כי במקום אספת אנשים א"א להנצל מלשמוע דברים בטלים ולשה"ר וכו', ושוב כתב ובתך לא תלך לביהכ"נ של נשים כי שם רואה בגדי רקמה

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

[ותקלות] כי מנהג בחורי ישראל הפריצים לנהג קלות ראש עם הבתולות משא"כ עם הנשואות גדרו ואין מי שנוהג קלות, ופן חלילה יכשילו בה לגמרי וכו'.

בענין ריקודים אנשים ונשים בחורים עם בתולות כנראה שהיו מאז ומעולם מצוים קלי הדעת פורצי גדר בזה, מרוב החרמים והתרעמות עליו, ובס' כלבו סי' ס"ו (העתק מס' מורה חטאים לר"א רוקח) בשם הר"מ מרוננבורק כי שמו חרם שלא יהיו אנשים עם הנשים במחול והיו דורשים יד ליד לא ינקה עכ"ל, וכענין זה בארוכה בשו"ת בנימין זאב סי' ש"ג-ש"ז, וע"ע בשו"ת רד"ך בית י"ד בענין קהלה שהוצרכו להחרים שלא ירקדו אלא איש עם אשתו ואב עם בתו ואם עם בנה ואח עם אחותו, וזה בכדי למונעם מלקד עם נשי חבריהם, ואף בזה קמו עוררים, ע"ש. ובשי"ש פ"א דגיטין סי' י"ח כתב ומעתה לבי בוער כתנור על עם ה' שנקראו בשמם בחורי ה' עם הקודש שהם שותים במיני זמר וכמה עונות בידם, העון הראשון מי התיר להם להיות במחול אחד עם הבתולות כו' אפילו לעתיד ק"ו האידנא שהשטן מרקד והדור פרוץ בחטא כו', זמר נשי ועני גברא כאש בנעורת כו' ובעו"ה האידנא עוברין על אותו שהוא כאש לנעורת בשמחת נשואין כשמתערבין אנשים ונשים יחד וכו', וכמו"כ בקב הישר סי' פ"ז, דעון זה הוא מצוי בעו"ה ברוב מדינות פולין וליטא, ע"ש. וכן ע' בתורת חיים ע"ז י"ז ע"א ד"ה אבי (מובא בפת"ש אהע"ז סי' ס"ה ס"ק ב'), ובשלי"ה שער האותיות אות ק' סי' שכ"ט ואוי להם לאלו שהולכין במחול עם נשים וכו'. וכיו"ב בשו"ת פרח מטה אהרן שאלה ה'. וע"ע ביערות דבש ח"א דרוש ב' ד"ה ודברים וח"ב דרוש א' ד"ה אבל באמת, ובמגדל עוז שם ד"ה וביום. וכן ע' בביה"ל סי' שלי"ט סעיף ג' ד"ה להקל שהאריך בזה בשם סי' זכרון יוסף (או"ח סי' י"ז), וכן בס' אהבת חסד ח"ג פ"ו.

ובקונטרס אחרון להב"ח סי' כ"ב מאהע"ז ה' יחוד כתב ובעו"ה במלכותינו זה נהגו נשי עם הארץ לעבור על דברי חכמים ואין מקפידין להפריש בין עיר ובין שדה ובין כשרים לפריצים ואע"פ שדורשין ברבים ומזהירין אותם על ככה לא יניחו מנהגם הרע, ואין כח בידינו ליסרם על ככה כו' ומה יאמר הרב (בעל הדרישה שלימד זכות על המנהג) בשאר איסורים דאורייתא דנהגו להקל בעו"ה ואין בידינו למחות עכ"ל (וע"ע שו"ת חו"י סו"ס ע"ג).

בשו"ת חת"ס אהע"ז סי' ק' ד"ה היוצא כתב אדם דשכיח אצל שכנינו ולא נמצאו מעולם בהחבא או בפתח סגור וכמה פעמים בא הבעל ויודע מזה ולא קינא לה ולא מיחה בו ולא הרגיש, נהי דרע ומר המעשה ואל תרבה שיחה עם האשה ומנ"די הרהור לא יצא או אפילו שארי שגוונות, אבל להיות זה רגלים לדבר לא שמענו, אי"כ לא הנחת כמה בנות לא"א בדור הרע הזה עכ"ל, וע"ע ביע"ד ח"ב דרוש א' ד"ה אבל באמת ושם דרוש ט' ד"ה ובעונותינו, ובמגדל עוז שם ד"ה ומה. ובס' זה סי' מ"ט אות כ"ב (סעיף ב') הביא בתוך תשובה של מרן הגרי"ש אלישיב זצ"ל דברי רש"ל בשי"ש (בי"ק פ"ה סי' ז', ומובא בט"ז חו"מ סי' שצ"ג ס"ק ג') בעו"ה במדינות אלו פולין ואשכנז אין חוששין לזה לא אנשים ולא נשים ואפילו בלא אפייה מגלין זרועותיהן עכ"ל.²³ ובס' ל"ד הביא

צניעות (וגם בענינים אחרים) ורשמתי מה שעלו בידי כעת בעיני צניעות וכדומה.

ואף על זמן השי"ס כתב בגמ' יומא י"ט ע"ב האידנא יומא דכיפורי ואבעל כמה בתולתא בנהרדעא ע"כ, ובמאירי קדושין י"ב ע"ב (ד"ה ובכל) כתב בחתן הדר בבית חמיו כתבו גדולי הדורות שלא נאמרה אלא בדורות הראשונים אבל בזמנים הללו שבנות ישראל גדורות ביותר אין חוששין לכך עכ"ל, ומבואר דאכשור דרי בענין זה מזמן השי"ס, וכיו"ב בס' פחד יצחק (להר"י יצחק לאמפרונטי) ענין אלמנה לא תגדל כלב וז"ל והאידנא לא ראיתי מוחים באלמנה מלגדל כלב, אולי דעתה לא נחשדו ישראל על כך עכ"ל.

ובס' לבש"ת סי' ד' אות ג' (סעיף א') הביא דברי הרמב"ם (פכ"ב מהל' אסו"ב הי"ט) שכתב ואין אתה מוצא קהל בכל זמן וזמן שאין בהן פרוצין בעריות ובביאות אסורות עכ"ל. ובאגרות רע"א סי' ק"יג כתב בענין מינקת שהרתה לזנונים וז"ל כי בעוה"ר אין עוד הדבר לבזיון ולכלימה במדינה זו ויש לי אך שוט זה עליהם שצריכים לישב בנוולן ובצער ב' שנים ועי"ז פורשים מזה ואם גם חומה זו יופרץ ויקל להם להנשא ירבה הפריצות בעו"ה וכו'. ובשו"ת זרע אמת ח"ג סי' קי"א ד"ה אלא כי מה נעשה בשאר ילדים הנולדים ע"י ניאוף וזמה, ומעשים בכל יום בדור פרוץ כזה עכ"ל.

בשי"ע אהע"ז סי' כ"ד כתב ובדורות הללו שרבו הפריצים יש להתרחק מלהתייחד עם הזכר עכ"ל, ובב"ח שם כתב וכתב כן לפי מדינתו ודורותיו, ומשמע דיש להתרחק מדינא קאמר אבל במדינתנו דלא נשמע שפרצו בעבירה זו א"צ להתרחק עכ"ל (ומובא בח"מ וב"ש שם).

בשו"ת הרא"ש כלל ל"ז סי' א' כתב שכתבת שנהגו במקומך לארס נשים ולהתייחד עמהם ולדור ביחד בלא חופה ובלא ברכה, מנהג רע הוא וחייבין הקהל לבטלו וכו'. ובס' דרכי ציון לר"ע מברטנורה (אגרת שבה מתאר מסעו לא"י) כתב על עיר פלירמו גם באיסור הנדה מקילין מאד, ורוב הארוסות תבאנה הרות לחופה עכ"ל, וכע"ז בתקופה זו בשו"ת בנימין זאב סי' ש"ג-ש"ד וש"ז (ועוד בענין הנהגות חתן וכלה בחיבוק ונישוק וכדומה ע' בס' יערות דבש ח"א דרוש ב' ד"ה ואתם ושם דרוש ג' החל ד"ה ואתם וח"ב דרוש ט' החל ד"ה הדור, ובכו"פ סי' קצ"ה סו"ס ק"ו).

ובס' זה סי' מ"ד אות ג' הביא מס' עקידת יצחק שהיו נפוצים בימיו רועי זונות עד שהיו קצת קהלות מספקין להן פרס מהקהל, וכיו"ב מובא בספרים אחרים, ע' שו"ת ר"י בן הרא"ש סי' י"ז, וכע"ז בשו"ת ריב"ש סי' תכ"ה. ובשו"ת מהר"מ מלובלין סי' ט"ו כתב במי שנתפס עם זונה עכו"ם דלא נעשה מומר לתיאבון וז"ל ובפרט בזמנינו זה בעו"ה שרבים נכשלים בעבירה זו שאין להחשיבה כמומר לתיאבון עכ"ל, וע' גם בלשון ר' ירוחם המובא בד"מ ורמ"א או"ח סו"ס קנ"ג (ושם בביה"ל ד"ה אבל). וע"ע בס' מגדל עוז להגרעבי"ץ עליות דרך ארץ פ"ח ד"ה אל (בענין ארץ שמקילין בנשג"ז), וכן בס' פלא יועץ ערך זונות.

ובשו"ת חו"י סי' קצ"ו (מובא בס' זה סי' כ"ז אות י"ז וסי' כ"ח אות ט') דן במי שרצה לקדש אשה ע"מ שיחול לאחר שימות אשתו וז"ל ועוד יש לחוש לכמה חששות (והקלו')

²³מלבושיהן אלא רק לעתים רחוקים ולפיכך לא נעשו מקומות מגולות אבל מכ"מ הסתמות הוא באנשים ונשים שאין חוששין לזה וכמשמעות לשון הרש"ל, ונ"מ להלכה דבי"ק שם. וע"ע בשו"ת מהרש"ל סי' ל"ג ד"ה הדרך הרביעי, שלימד קצת זכות על עדים רקים ופוחזים וז"ל ואף שיש לפקפק ולהשיב דרוב מעשיהם הרעים של אותם האנשים בעו"ה הרגל מצוי באנשי

מ"סמש"כ הגאון הנ"ל שם דהדבר פשוט דקאי רק בפורצי גדר וקלי הדעת, צ"ע אם לשון אין חוששין לזה סובל פ"י זה, וע' בשו"ת אג"מ ח"א מאהע"ז סי' ס"ט דמשמע שהבין לשון הרש"ל כפשוטו. ומה שהק' הגרי"ש זצ"ל דלשיטת הדברי חמודות דכל שרגילים לגלותו נעשה כמקום מגולה ומותר, י"ל דעם שהיה נפץ שלא הקפידו מלגלות מקומות אלו לא היו מגולות בכל

הערות והשגות בס' לבושה של תורה

כיו"ב מס' תפארת שמואל שרגילות הנשים לגלות זרועותיהן ורגילות להיות בית הצואר פתוח עד סמוך לדדיהן, וכן ע' במגדל עוז שם ד"ה ואין בענין בגדי נשים קצרי יד ורחבי צואר וכו'. ובסי' ל"ד אות י"ד וסי' ס"א אות א' (ד"ה ובזה) הביא מס' קב הישר שרבו המתפרצים בנות דורינו שהלכו במלבושים כמו בנות הערלים כו' נטויות גרון וערום עד בית דדיהן עכ"ל. וע"ע בס' פלא יועץ ערך גלות משי"כ על מנהג ערי איטליא בימיו

וכן הח"ח ברי"ס גדר עולם כתב מטרת ספרו וז"ל בעו"ה נתפרץ כהיום מדת הצניעות מאד וביותר בענין גילוי שער ראש האשה הנשואה שנעשה כהפקר לאיזה נשים שהולכות בפרהסיא לעיני הכל בשערותיהן המגולות וגם על גילוי זרועותיהן אינן מקפידות עכ"ל, וכיו"ב שם בהסכמה ממו"צ ווארשא העיד אשר בעוה"ר רבה המכשלה וכו'. ובס' לבש"ת סי' ד' אות ג' (סעיף ב') הביא מהג"ר זלמן סורוצקין זצ"ל בענין בגדי פריצות בירושלים לפני המלחמה, וכיו"ב בס' י"ג אות י"ב מהגרר"ל אויערבאך זצ"ל, אך יתכן שהתכוונו לחילוניות.

והנה בסי' י"ג שם הביא בשם ר' ירוחם זצ"ל (ס' דעי"ת פ' נח ט', א') להוכיח דירידת הדורות דבר הכרחי מקו' הגמ' וכי אכשיר דרא, ומאי קו' הגמ' דלמא באמת אכשור אלא צ"ל כנ"ל עכ"ד. ולכ' יש לדחות בפשיטות דידעו חז"ל שבאמת לא אכשור בדורות אלו ומכח זה הקשו, ובח"א מהרש"א ב"ב צ"א ע"ב (ד"ה נהירנא) משמע דמה שהקשו אכשור דרי היינו מחמת שנתקלקלו הדורות מימות החורבן מיום ליום, ע"ש, ומשמע דאינו כלל בכל דור, וצ"ע. (וע"ע בסוגיא דשבת קכ"ג ע"ב שחזרו והתירו טלטול בשבת כל שראו הדורות היו נוהגין יותר, ע"ש בפ"י רש"י ד"ה התירו).

דורנו ובפרט בקהלה קדישא דפראג ביותר, מרוב ריבוי ההמון שהם כצאן אשר אין להם רועה, סו"ס מאחר שהוחזקו לרקים ופוחזים וכו'.